

ŽIVOT IMPERIJALNOG SPOMENIKA: AJA SOFIJA NAKON BIZANTA¹

Gülru NECIPOĞLU²

Preveo i priredio: Mirnes KOVAČ

UDK 726(560.118)

94:2-523.4(560.118)

DOI: <https://doi.org/10.26340/muallim.v21i82.1792>

Američka profesorica historije umjetnosti na Univerzitetu Harvard, direktorica Aga Khan programa za islamsku arhitekturu, rođena Turkinja, Gülru Necipoğlu u ovom tekstu sagledava četiri stotine osamdeset i jednogodišnji život Aja Sofije nakon što je 1453. godine i osvojenja Konstantinopolja pretvorena u džamiju.

Zaranjajući duboko u historijske, arheološke i religijske profesorica Necipoğlu potanko objašnjava različite stadije u formalnoj transformaciji i osmanizaciji / islamizaciji post-bizantijske Aja Sofije ukazujući kako su značenja koje je građevina stekla tokom stoljeća nadilazila specifičnost izvornog konteksta u kojem je izgrađena, te njenu očevidnu sposobnost da se održi kroz vrijeme. Ova studija, zapravo, prikazuje jednu osebnju dinamičku interakciju sa promjenjivom publikom i jedan živi dijalog između prošlosti i sadašnjosti.

Ovaj tekst je napisan početkom 1990-tih godina i objavljen je u sklopu publikacije Oxford University Pressa, ali je i danas aktualan, posebno nakon odluke vlasti Republike Turske da Aja Sofiji ponovno vrata status džamije, posebno u kontekstu njene vjekovne simbolike, prvo kao trijumfalnog monumenata kršćanstva nad poganstvom, potom islama nad kršćanstvom, te sekularističkog nad religijskim nakon pada Osmanske carevine. Upravo ovaj tekst čitaocu daje relevantne historijske, umjetničke i arhitekturne činjenice na osnovama kojih može sagledavati i najvažnije aspekte najnovije prenamjene Aja Sofije, jer i njeno ranije prisvojenje kao imperijalnog i religijskog simbola od strane osmanskih sultana nije odbacivalo svijest o njenom nekadašnjem značaju, kao i zajednički jezik arhitektonskih oblika koji nadilaze puku fizičku aproprijaciju kršćanskog svetog prostora od strane muslimanskih osvajača.

Priča o njenoj vjekovnoj adaptivnoj ponovnoj upotrebi je stoga upečatljiv i važan primjer kulturnog sučeljavanja u kojem su osvajači odlučili definirati svoj identitet u smislu osvojenog, istovremeno zadržavajući značaj svoje vlastite prošlosti, suptilno ih sklapajući zajednički u sastavni dio vlastitog kolektivnog pamćenja. Ta njena značenja koja se vrte oko dvostrukih tema univerzalnog carstva i religije aktualna su i danas u novim kontekstima odnosa države i religije, ali i budućnosti međureligijskog odnosa i dijaloga koje na svojevrsan način odašilju.

Samo je nekolicina velikih sjajnih svetišta sa uzvišenom estetskom kvalitetom imalo jednu posebnu sklonost za prilagodljivu ponovnu upotrebu u različitim kulturološkim i religijskim kontekstima. Naknadna

sudbina Partenona, prvo kao crkve, potom kao džamije, Velike džamije u Kordobi, i rimskog Panteona kao crkve, su primjeri koji padaju na pamet kao paralele slučaju Aja Sofije, pretvorene 1453. godine u najistaknutiju

carsku džamiju osmanskog Istanbula, nakon što je služila kao patrijarhalno sjedište istočnog kršćanstva gotovo jedan milenij. Neobična otpornost ove izvorne strukture iz šestog stoljeća, uprkos brojnim kasnijim dodavanjima

* Gülru Necipoğlu, "The Life of an Imperial Monument: Hagia Sophia After Byzantium" iz knjige: *Hagia Sophia from the Age of Justinian to the Present*,

ed. Robert Mark and Ahmet Ş. Çakmak, Cambridge: Cambridge University Press, 1992., pp. 195-225.

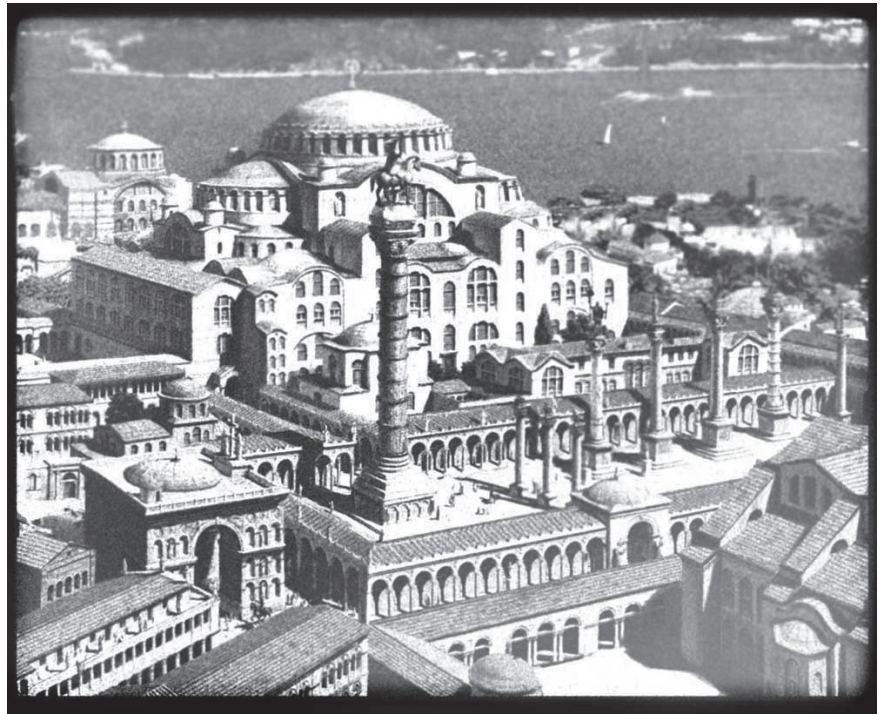
** Gülru Necipoğlu (rođena 1956. u Istanbulu)

je tursko-američka profesorica islamske umjetnosti na Univerzitetu Harvard. Poznata je po svojim istraživanjima osmanske umjetnosti i arhitekture.

i promjenama, svojevrsna je počast Justinijanu i njegovim arhitektima, čiji su odvažni eksperimenti u izgradnji kupola ostali neprevaziđeni podvig kroz mnoga stoljeća. Sukcesivno prilagođavanje Aja Sofije izmijenjenim okolnostima i njena sposobnost da apsorbira promjenu, pri tom ostajući suštinski nepromijenjena, bila je umnogome posljedica jednog neprekinutog priznanja njenih jedinstvenih formalnih kvaliteta i njene bogate aure simboličkih asocijacija kroz stoljeća.

Četiri stotine osamdeset i jednogodišnji život Justinijanove crkve kao džamije Aja Sofija zaslužuje da bude detaljnije proučavan nego što je to do sada bilo pokušavano.¹ Različiti stadiji u formalnoj transformaciji i osmanizaciji / islamizaciji post-bizantijske Aja Sofije čine sastavni dio historije ovog spomenika. Slojevi značenja koje je građevina stekla tijekom stoljeća nadilazili su specifičnost izvornog konteksta u kojem je stvorena i kronološkog položaja koji zauzima u dijahronom slijedu arhitektonske historije. Da bi se prodrlo u njena historijski posredovana značenja potrebno je razmotriti utjecaj i recepciju Aja Sofije nakon osmanskog osvojenja Konstantinopolja i njenu očividnu sposobnost da se održi kroz vrijeme. Život ovog spomenika uključivao je jednu dinamičku interakciju sa promjenjivom publikom i jedan živi dijalog između prošlosti i sadašnjosti.

Jedan bizantski izvor navodi da je gotovo pola stoljeća prije Mehmedovog

Sl. 0: Izgled crkve Svete Mudrosti (Hagia Sophia):
Restauracijski crtež/slikafrancuskog umjetnika Antoine Helberta

osvojenja Konstantinopolja, njegov pradjed Bajazid I već bio gajio nadu da će Aja Sofiju pretvoriti u svoju kraljevsku džamiju, razmišljajući o njenoj monumentalnoj slavi izdaleka, tokom jedne ranije opsade grada u posljednjem desetljeću četrnaestog stoljeća.² Izdvajanje Aja Sofije kao crkve koja najviše odgovara sultanovom dostojanstvu ukazuje na svijest o njenom posebnom ugledu. Preuranjeni san Bajazida I ostvaren je 1453. godine kada je Mehmed II konačno osvojio Konstantinopolj nakon još jedne neuspješne opsade grada koju je predvodio

njegov otac Murad II 1422. godine. Kada je pobjednički sultan upriličio svoj formalni ulazak u savladani grad, izravno je posjetio Aja Sofiju, čije ga je urušeno stanje navelo na razmišljanje o prolaznosti svjetovne moći i nadahnulo melankoličnim meditacijama. Osvrćući se na kupolastu crkvu i obližnje ruševine bizantskog Velikog dvorca, on je navodno izrecitirao na perzijskom jeziku: "Pauk plete zastore kao vratar na Luku Husrevovom, / Sova oglašava noćne sate u dvorcu Afrasijaba," distih koji naglašava carske poveznice tih spomenika.³ Poput

¹ O početnim studijama Aja Sofije u osmanskome periodu, vidi: William Emerson and Robert L. Van Nice, "Hagia Sophia and the First Minaret Erected After the Conquest of Constantinople," *American Journal of Archeology* 54 (1950), 28-40; Resad Ekrem Kocu, "Osmanli Devrinde Ayasofya," *Istanbul Ansiklopedisi* (Istanbul, 1960), 3: 1445-86; Tahsin Oz, *Istanbul Camileri* (Ankara, 1962), 1: 29-30; Wolfgang Muller-Wiener, *Bildlexikon zur Topographie Istanbul's: Byzanzion, Konstantinopolis, Istanbul bis zum Beginn des 17. Jahrhundert* (Tubingen, 1977), 91-4.

² P. Gautier, "Un recit inedit du siege de Constantinople par les Turcs (1394-1402)," *Revue des etudes byzantines* 23 (1965), 108-109. Slična priča se prenosi

u jednom manje pouzdanom izvoru, koji tvrdi da je Bajezid I, zureći iz daljine u Aja Sofiju, proglasio da je vrijedna da postane njegov dvorac nakon njegove očekivane pobjede, što se navodi u Bugarskoj hronici od 1296. do 1414. godine, koju je uredio J. Bogdan u "Ein Beitrag zur bulgarischen u serbischen Geschichtsschreibung," *Archiv fur slavische Philologie* 13, br. 4, (1891), 540-542.

Iako je autorica navela citat na francuskom, zbog dužine i ograničenosti prostora u prijevodu ovog teksta ćemo izostaviti duže citate, pri tom samo navodeći izvore odakle su citirani. (Nap. prev. M.K.)

³ Citirano u Tursun Beg, *The History of Mehmed the Conqueror by Tursun Beg*, faksimil i uvod H. Inalcik i R. Murphy (Minneapolis, 1978), fol. 51a;

i Idris-i Bidlisi, *Tercüme-i Hest Behiş*, Ms. T.K.S.B. 196, fol. 80b. Zahvaljujem Johnu Pintou što mi je ukazao na slične pasaže u *Komentarima Pia II*, u kojima opisuje svoju posjetu ruševinama Hadrijanove vile 1461. godine, koji se podudaraju sa reakcijom Mehmeda II na ruševine bizantskih carskih spomenika 1453. godine. "Vrijeme je pomračilo sve. Zidovi koji su nekada bili prekriveni vezenim tapiserijama i ovjesi ukrašeni zlatom sada su obrasli bršljanom. Divlje ruže i kupine su izrasle tamo gdje su bile grimizno ukrašene tribine, a kraljičine odaje su jazbine zmijske. Tako su prolazne smrtne stvari! "Aneas Sylvius Piccolomini, *Memoirs of a Renaissance Pope: The Commentaries of Pius II*, prijev. F. A. Gragg (New York, 1959.), 193.

svog djeda, Mehmed II je ubrzo priznao Aja Sofijin imperijalni ugled i monumentalnu veličanstvenost. Njen impozantni fizički izgled neizbježno je potaknuo dijalog sa bizantskom prošlošću koja će obavezati osmanske vladare Konstantinopolja, kojeg je Mehmed II proglasio novim glavnim gradom svoje imperije bez promjene njegovog imena (službeno ime *Kostantiniyye* i dalje se koristilo u osmanskim carskim dokumentima i na kovanicama), kako je to bilo u klasičnoj imperijalnoj tradiciji. Ta tradicija je bila suptilno spojena sa turko-islamskom baštinom univerzalnog suvereniteta i bila oživljena upravo u trenutku kad je klasična prošlost bivala ponovno otkrivana u drugom dijelu mediteranskog svijeta, renesansnoj Italiji.

Suvremeni dvorski historičar Tursun Beg opisuje kako je s divljenjem i poštovanjem sultan hodao kroz Aja Sofiju “koja nalikuje raju” sa grupom učenih ljudi i dostojanstvenika, razmišljajući o prostranstvu i veličini njene “nebeske kupole”, njenim ukrašenim mramornim podovima nalik valovitom moru i njenim umjetničkim zlatnim mozaicima. Tursun veliča stručnog majstora portreta (*musavvir-i mâhir*), koji je komadima obojenog stakla prikazao u vrhu kupole “portret zadivljujućeg čovjeka, tako da se činilo da okreće svoje lice prema bilo kojem smjeru iz kojeg se posmatra”, što upućuje na iluzionističku sliku Krista Pantokratora, kojeg muslimanski historičar nije mogao prihvatiti da bude svojevrsna predstava Krista kao Boga. Tursun nastavlja opisivati kako se “car svijeta (*pâdişah-i cihan*)” uspeo do kupole “kao što se duh Božiji uspeo na četvrti kat nebesa,” nakon što bijaše odozdo promatrao izvanredne i čudesne mozaike. Potpuno shvativši značaj građevine, “car univerzuma” je naredio da se ona popravi i preināči u njegovu kraljevsku džamiju.⁴

Mehmedovo estetsko uvaŹavanje Aja Sofije takoder je potvrđeno i u njegovoj *vakufnami* (darovnom dokumentu) gdje se ona naziva “izvrsno ukrašenom crkvom (*kenise-i nefise-i münakkaş*).”⁵ Sultanova prijemčivost formalnih vrijednosti utjelovljenih u građevini bila je prirodna s obzirom na to da je islamsko-osmanska arhitektura više od jednog stoljeća eksperimentirala sa manjim potkupolnim džamijama što je kulminiralo u velikom potkupolnom prostoru džamije Üç Şerefeliu Edirnama, koju je sagradio otac Mehmeda II između 1437 i 1447. godine. Njena monumentalnost je možda bila neka vrsta dalekog odgovora na Aja Sofiju, koja nije bila nepoznata Osmanlijama u to vrijeme. Također je mogla biti nadahnuta velikim razmjerima suvremenih timuridskih potkupolnih zgrada, koje su se odlikovale svojim višestrukim minaretima, s obzirom na osmansku preokupaciju prestiŹom timuridske kulture nakon poniŹavajućeg poraza Bayezida I od Timura 1402. godine. Kakavgod bio njen izvor nadahnuća, džamija Üç Şerefelije arhitektonski odražavala rastuće imperijalne ambicije brzim širenjem Osmanske carevine. Njena monumentalna hemisferna kupola i dvorište uokvireno stubovima poput atrija sa fontanom u središtu (upotrijebljeno po prvi put u kraljevskoj džamiji) bili su dio klasičnog mediteranskog jezika formi kreativno sintetiziranih sa islamsko-osmanskom arhitektonskom baštinom.

Zajednički arhitektonski idiomi i prisnost sa imperijalnom ikonografijom Aja Sofije bili su vaŹni činioci koji su doprinijeli njenom očuvanju od strane Mehmeda II, koji sebe počeo smatrati legitimnim nasljednikom bizantskih careva nakon osvojenja Konstantinopolja. Ovo priznaje humanist Georg Trapezuantski, koji je u svom traktatu na latinskom jeziku

(*O vječnoj slavi autokrate i njegovoj svjetskoj vladavini*), kojeg je posvetio sultanu Fatihu 1466. godine, nadajući se da će ga preobratiti na kršćanstvo prije nego osvoji Rim: “Svi Zapadnjaci se slaŹu da je u Konstantinovo vrijeme univerzalno kraljevstvo prešlo u taj grad kojim BoŹijom milošću sada vi vladate (stoga niko ne može sumnjati da ste, u skladu sa zakonima koji su nam predati od strane naših praotaca, vi ste kralj svijeta).” Nadahnut životima Hanibala, Cezara i Aleksandra Velikog, o kojima su mu svakodnevno čitali dvojica čitača na grčkom i latinskom jeziku, Mehmed II je motiviran ambicijom da ponovno ujedini Konstantinopolj i Rim u jednu svjetsku imperiju ujedinjenu jednim monarhom i jednom religijom. Europska nastojanja da ga preobrate na kršćanstvo su se pokazala uzaludnim. Sultan je bio snaŹno posvećen slavi islama. Njegova obnova Aja Sofije kao njegove kraljevske džamije bila je dio jednog ambicioznog programa vraćanja osmanskog glavnog grada njegovoj nekadašnjoj veličanstvenosti i blagostanju u zlatnom dobu Bizantskog carstva, kako bi on bio odgovarajuće središte svjetske imperije koju je on teŹio stvoriti. U ovoj jedinstvenoj zgradi prošlost i sadašnjost bili su postavljeni jedno uz drugo zazivajući priznanje osmanskih sultana kao nasljednika bizantskih careva i trijumfa islama nad kršćanstvom. Ova tema bila je naglašena i odlukom sultana da za svoj vlastiti pogrebni džamijski kompleks, sagrađen između 1463. i 1470. godine kako bi zamijenio crkvu Svetih apostola u kojoj su nekada bili sahranjeni bizantski carevi, modelira po uzoru na Aja Sofiju. Da je to bila svjesna odluka, otkriva Tursun Begov opis zgrade kao “velike džamije zasnovane na dizajnu Ayasofye (*Ayasofya kârnâmesi resminde*) koja ne samo da je obuhvaćala sve umjetnosti Aja Sofije, već je, osim toga, inkorporirala moderne značajke koje čine jedan svjeŹi novi idiom (*nev’-i şive-i tâze*).” Tako je Mehmed II pokrenuo kontinuirani dijalog između islamsko-osmanske arhitektonske

⁴ Tursun, *The History of Mehmed the Conqueror*, fol. 51a-53a. Isti obilazak je opisan kod Bidilisa, *Tercüme-i Heşt Behişt*, fol. 79v-91r.

⁵ *Fatih Mehmed II Vakfiyeleri* (Ankara, 1938), Tahsin Öz, ur., *Zwei Stiftungsurkunden der Mehmed II*, (Istanbul, 1935).

baštine i Aja Sofije koji će poroditi jedan novi niz sultanskih džamija vizualno izražavajući dijalektičku vezu prošlosti i sadašnjosti kroz jedinstvenu stilsku sintezu.⁶

Izgradnja mita o Aja Sofiji

Kako bi potaknuo obnovu Aja Sofije i Konstantinopolja u novom islamskom kontekstu – što je bio projekat koji je podsjećao na zadatak s kojim se Konstantin Veliki suočio kada je prisvojio paganski grad – Mehmed II je naložio grupi grčkih i europskih učenih ljudi, patrijarha i svećenika da napišu historiju careva koji su sagradili zapanjujuće spomenike grada, koji više nisu izgledali kao ljudskih ruku djelo. Najranije preživjele turske i perzijske verzije ovog teksta sastavljene 1479. i 1480. godine uglavnom se temelje na bizantskom djelu *Diegesis peri tes Hagias Sofias* iz devetnaestog stoljeća (Pripovijest o Hagiji Sofiji), od kojih je jedan primjerak na grčkom jeziku napisan za Mehmeda II 1747. godine, preživio među kraljevskim rukopisima dvorca Topkapi. Ostale verzije teksta, dopunjene novim izmišljenim tradicijama iz narodne pobožnosti, sastavljene su ubrzo nakon smrti Mehmeda II i inkorporirane su u veliki broj osmanskih

hronika iz kasnog petnaestog i šesnaestog stoljeća.⁷ Upravo su ti naširoko cirkulirani tekstovi pomogli da se u narodnoj mašti usadi slika Aja Sofije kao džamije.

U ovim tekstovima historija i mit se kombiniraju u pokušaju da se utkaju Konstantinopolj i Aja Sofija i u predkršćansku mitsku prošlost i u islamsku sadašnjost, a kako bi se nadopunila njihova dominantno kršćansko-bizantska memorija i uspomena. Konstantinopolj se opisuje kao veliki historijski grad kojeg je osnovao mitski vladar Janko bin Madjan, potomak perzijskog cara Šaddada, koji je božanski vođen snom da izgradi predivni grad gdje se susreću dva mora. Prateći periodična uništavanja Konstantinopolja i njegovu obnovu koja je slijedila od strane velikih vladara poput Solomona, Konstantina i Justinijana, tekstovi smještaju historiju grada u jednu cikličnu shemu univerzalne kozmografije. Nakon nekoliko neuspješnih arapskih pokušaja da osvoje Konstantinopolj, pobjeda Mehmeda II ispunjava proročanstvo poslanika Muhammeda da će grad jednog dana muslimani osvojiti: “Sigurno će biti osvojen Konstantinopolj, blago li se zapovjedniku njenom i blago li se vojsci toj.” Sultanova kasnija obnova Konstantinopolja tako

označava početak jedne nove islamske epohe koja je nagoviještena za života Poslanika.

Ove mitološke osmanske historije pokušavaju opravdati pretvaranje Aja Sofije u kraljevsku džamiju upotpunjujući njene kršćanske asocijacije sa islamskim i naglašavajući njezinu otmjenu imperijalnu prošlost koja ju je načinila jednim moćnim simbolom univerzalnog suvereniteta. Neke verzije izmišljaju tradiciju da je sagrađena od spolije građevine koju je Solomon (štovan kao poslanik u islamskoj tradiciji) sagradio na mjestu koje je on izvorno posvetio, a ovo povezivanje je imalo za cilj jačanje kraljevskih konotacija palatinske crkve smještene uz ruševine Konstantinove Velike palače, pored koje je Mehmed II sagradio vlastitu palaču, Topkapi, između 1459. i 1479. Prema Šemsüddinovoj verziji iz 1480. godine, Justinijana u snu nagovara Božji besmrtni glasnik Hidir (Ilija prorok) da sagradi crkvu prema božanski nadahnutom planu na mjestu drevnog hrama što će pokazati trijumf kršćanstva nad paganstvom nakon njegovog suzbijanja paganske pobune. Nakon što je porušio hram idolopoklonika na tom mjestu, pobjednički car, piše “kraljevima sedam brežuljaka”, naređujući im da doprinesu izgradnji Aja

⁶ John Monfasani, ur., *Collectanea Trapezuntiana: Texts, Documents, and Bibliographies of George of Trebizond* (Binghamton, N.Y., 1984), 494. O dvojici Mehmedovih čitača i njegovim imperijalnim ambicijama, vidi izvješće Giacoma Languschia iz 1453. godine, objavljeno u Agostino Pertusi, *Testi inediti e poco noti sulla caduta di Costantinopoli*, ur. posthumno A. Charlie (Bologna, 1983), 172-175. Sultanov projekat obnove Konstantinopolja se opisuje u djelu *History of Mehmed the Conqueror by Kritovoulos (1451-1467)*, prijev. C. Riggs (Princeton, N.J., 1954), 104-105, 140-141. O džamijskom kompleksu Mehmeda II u Istanbulu vidi: Tursun, *The History of Mehmed the Conqueror*, fol. 58a-58b. Za skorije rasprave o utjecaju Aja Sofije na osmansku džamijsku arhitekturu, vidi: Rowland J. Mainstone, *Hagia Sophia: Architecture, Structure and Liturgy of Justinian's Great Church* (London, 1988), 237-259.

⁷ Izvorni grčki tekst je objavljen u Theodor Preger, *Scriptores Originum Constantinopolitanarum*, 2 toma, (Leipzig, 1901-7); preveden je na francuski i analiziran od strane Gilberta Dagrone, *Constantinople imaginaire: Études sur le recueil des Patria* (Paris, 1984), 191-314. Za rane osmanske tekstove o Aja Sofiji koje su napisali Jusuf bin Musa (1479) i Šemsüddin (1480), vidi: Felix Tauer, “Notice sur les versions persanes de la légende de l'édification d'Ayasofya”, Fuat Köprülü Armağanı (İstanbul, 1953), str. 487-494; idem, “Les versions persanes de la légende sur la construction d'Aya Sofya”, *Byzantinoslavica* 15 (1954), str. 1-20; Paul Wittek, “Miscellanea: 2. Zu den persischen Tarih-i Ayasofya”, *Türkiyat Mecmuası* 14 (1964), str. 266-270; O kasnijem izvješću o Konstantinopolju i Aja Sofiji koje je inkorporirano u jednu anonimnu osmansku hroniku iz 1491. godine, prevedenu na francuski sa

detaljnou analizom njenih izvora i tekstualnih varijanti, vidi: Stephane Yerasimos, *Légendes d'empire: La fondation de Constantinople et de Sainte-Sophie* (Paris, 1990); Yerasimosov prijevod je baziran na izdanju Friedricha Giese, *Die altosmanischen anonymen Chroniken*: part 1: Text und Variantenverzeichnis (Breslau, 1922), str. 71-111. U ovom eseju ću citirati Yerasimosov prikladni francuski prijevod (nadalje kao *Légendes*).

Ja sam započela komparativnu studiju perzijskih i turskih rukopisa o Aja Sofiji 1985-1986, kao dio postdoktorskog istraživačkog projekta koji je dobio Mellonovu stipendiju Društva stipendista društvenih nauka pri Univerzitetu Kolumbija. Zajedno sa grčkim djelom *Diegesis* napisanim 1474 godine za Mehmeda II (Topkapi N6), ovi tekstovi i dalje čekaju na kritički osvrt i izdanje, što je težak zadatak imajući u vidu veliki broj varijanti koje su navedene u djelu *Légendes*, str. 250-256.

Sofije slanjem rijetkog kamenja skintutog sa drevnih poganskih hramova Indije, Arabije, Jemena, Magriba, Perzije, Kine, Turkistana, Bizanta i Europe. Na ovaj način Justinijanov monumentalna crkva se u osmanskom tekstu preoblikuje kao simbol univerzalne vladavine koja je odražavala jedan savršeni sklad između božanske volje i imperijalne moći.⁸

Izvorna izgradnja Aja Sofije označavala je trijumf kršćanstva nad paganstvom pod vlašću Justinijana. Njeno drugo posvećenje kao kraljevske džamije Mehmeda II predstavljalo je konačnu pobjedu islama koja je bila predviđena različitim znakovima. Osmanski tekstovi tvrde da se apside (polukupola) Aja Sofije urušila u noći rođenja poslanika Muhammeda, zajedno sa mnogim drugim crkvama i sasanidskim spomenicima, uključujući Luk Husreva. Pokušaji da se ona obnovi bili su neuspješni dok jedno bizantijsko izaslanstvo nije odaslato muslimanskom Poslaniku, koji je odobrio njenu obnovu znajući da će ona jednog dana služiti muslimanskim zajednicama.⁹ Tako se nova kupola zadržala na mjestu Poslanikovom mudžizom i, prema jednoj verziji legende, posebnim malterom sastavljenim od pijeska iz Mekke, vode iz svetog vrela Zemzem kod Kabe i Poslanikove pljuvačke.¹⁰

Ovaj se mit dalje razvija u priči o Ebu Ejjubu el-Ensariji, jednom od poslanikovih drugova, koji je sklopio sporazum s bizantskim carem

da zaustavi svoju opsadu Carigrada u zamjenu za dozvolu da obavi molitvu u Aiji Sofiji, što je bio jedan neobičan zahtjev potaknut Poslanikovim navještenjem da je crkva predodređena da postane džamija i da ko god se u njoj pomoli ide u raj. Ejjub je bio prvi musliman koji je klanjao u njoj prije nego što je ubijen kao mučenik od strane Bizantinaca, koji su ga sahranili izvan gradskih zidina. Njegov grob je čudesno otkrio i obnovio Mehmed II ubrzo nakon osvajanja Carigrada, nakon čega je postao središte carski sponzoriranog kulta koji je imao važnu ulogu u potvrdi osmanske vladavine u islamiziranom gradu. U njemu su sultani bili opasavani mačem suverenosti nakon stupanja na carsko prijestolje.¹¹

Ova ranija posveta Aje Sofije od strane Poslanika i muslimanskog mučenika pomogla je legitimizaciji njene pretvorbe u džamiju bez radikalnih promjena u njenoj strukturi ili ukrasnom programu. Šemsüddin piše da su i njen plan i ime Aja Sofija (koje je u to vrijeme razumijevano da znači "Kuća obožavanja [ibadetgâh] Boga") bijahu božanski prenesene Justinijanu putem Hidra u snu. On dodaje da je zbog toga džamija i dalje nazivana istim imenom, što je kontinuitet koji implicira da je Aja Sofija oduvijek bila svetište istog Boga kojeg obožavaju i kršćani i muslimani.¹² Mnoge kršćanske legende vezane za ovu građevinu bile su na sličan način usvojene u muslimanskoj narodnoj

pobožnosti, kao što je priča o vratima za koja se govorilo da su napravljena od drveta sa Noine lađe, pred kojom je prije putovanja proučena početna sura Kur'ana (El-Fatiha), ili o vodi iz svetog vrela za koju se smatralo da je lijek za smirenost, ili o znojećem stupu sv. Gregorija (sada povezivanim sa Hidrom) koji je također imao ljevakovite moći. Njih je nadopunjava sve veći niz novih legendi. Mjesta molitve muslimanskih mučenika poput Ejjuba, Sejida Batala Gazije i drugih koji su se borili u arapskim opsadama Konstantinopolja bila su redovito isticana muslimanima i stranim putnicima od strane džamijskih čuvara, dobro upućenih u narodne legende oko Aja Sofije koje su predstavljale detaljno razrađivanu zbirku tradicionalnih urbanih pripovijesti. Kada je Reinhold Lubenau došao u Istanbul sa izaslanstvom habsburškog cara Rudolfa II tokom 1587-1589. godine, provodan Aja Sofijom i pokazana mu je, između ostalih čudesa, kamena kolijevka Krista. Također mu je ispričano o istodobnom urušavanju kupole Aja Sofije i Luka Husrevovog na dan Muhammedovog rođenja, kao i druge "čudesne priče."¹³

Ove priče su igrale središnju ulogu u tome da Aja Sofija postane sastavnim dijelom osmanskog kolektivnog sjećanja. Do ranog šesnaestog stoljeća dvorski historičar Idris-i Bidlisi mogao je uspoređivati posebnu svetost ove džamije sa Kabom i džamijom Aqsa, najsvetijim muslimanskim

⁸ O spominjanju Solomona u anonimnoj hronici iz 1491. godine, i za sažetak Šemsüddinove verzije, vidi: *Légendes*, str. 6-7, 27-28, 113-123.

⁹ Ibid. str. 36.

¹⁰ Korištenje maltera sačinjenog od mekkanske zemlje, Zemzem vode i pljuvačke Poslanika se spominje u putopisu Evlije Čelebije iz sedamnaestog stoljeća, vidi: Evliya Čelebi, *Seyahatnâme* (Istanbul, 1896), 1, str. 124-125; također vidi: F.W. Hasluck, *Christianity and Islam under the Sultans* (Oxford, 1929), 1, str. 11. Prema jednom izvoru, sedamdeset tovara vode iz svetog vrela Zemzem i sedamdeset tovara mekkanske zemlje poslani su na kamilama iz Mekke za pripremu maltera. Vidi: Hasan Özdemir, *Die altosmanischen Chroniken als Quelle zur*

türkischen Volkskunde, Freiburg-im-Breisgau, *Islamkundliche Untersuchungen*, 32 (1975), str. 169. O urbanom folkloru Istanbula, vidi: H. Russack, *Byzans und Stambul, Sagen und Legenden vom Goldenen Horn* (Berlin, 1941).

¹¹ Za priču o Ejjubu i arapskim opsadama Konstantinopolja, vidi: *Légendes*, str. 38-48, 160-168; M. Canard, "Les expéditions des Arabes contre Constantinople dans l'histoire et dans légende", *Journal asiatique* 208 (1926), str. 61-121.

¹² Iz anonimnog turskog prijevoda Šemsüddinovog perzijskog teksta zasnovanog na djelu *Diegesis*, napisanom za Mehmeda II, *Tercüme-i târih-i câmi-i Ayasofya li Dervîş Şemsü'd-dîn Karamânî*, İstanbul Üniversitesi Kütüphanesi, Ms.

T. 259. fol. 19; citirano uz neznatne razlike u: *Légendes*, str. 119-120.

¹³ O kontinuitetu kršćanskih tradicija i izmišljanju novih od strane narodne pobožnosti, vidi: Hasluck, *Christianity and Islam*, 1, str. 10-13; Evliya, *Seyahatnâme*, 1, str. 133-136; Narodne tradicije koje su prenosili hodočasnici prije osmanskog osvojenja su prikladno sakupljene u: George P. Majeska, *Russian Travelers to Constantinople in the Fourteenth and Fifteenth Centuries* (Washington, D.C., 1984). Uloga džamijskih čuvara u ovjekovječavanju narodnih priča može se sagledati u: Reinhold Lubenau, *Beschreibung der Reisen des Reinhold Lubenau (1573-1589)*, 2 toma, ur. W. Sahn (Königsberg, 1912-1920), 1, str. 143-146.

svetištima. Drugi autori iz šesnaestog stoljeća ponavljaju usporedbu sa džamijom Aqsa, te nazivaju Aja Sofiju drugom Kabom za siromašne koji sebi nisu mogli priuštiti hodočašće Mekki.¹⁴

O Aja Sofiju su osmanski pjesnici skladali mnogobrojne hvalospjeve u istanbulskoj Şehr-engiz literaturi, poetskom žanru koji hvali ljepote grada, uključujući i njegove izvanredne spomenike i stanovnike. U svojoj pjesmi iz 1493-1494, naslovljenoj "Odlike Aja Sofije" (*Sıfat-ı Ayasüfiyye*) Džafer-Čelebi hvali kozmička obilježja monumentalne konstrukcije džamije, obrasce njezinih dragocjenih mramornih obloga nalik morskim valovima, njezin ogromni unutarnji prostor prekriven kolosalnom nebeskom kupolom, umjetničke zlatne mozaike, njene stupove i lukove, koji su izgledali kao da se saginju i uzdižu u obožavanju Boga, kao i njezin prekrasni minber, mihrab i lođu (*mahfil*) iz kojih se uči Kur'an. Napominjući da ime Aja Sofija znači "mjesto obožavanja (*câ-yi ibâdet*)" Boga od strane pobožnih, dvorski pjesnik zaključuje da je, iako mogu postojati mnoge druge džamije natkrivene visokim kupolama, ova "pobjednički kralj svih njih" (što je bila tvrdnja koju je ponovio autor Müstakimzade iz 19. stoljeća, koji Aja Sofiju naziva "zapovjednikom svih džamija *"reisül-cevâmi"*). Dvorski pjesnik Nabi iz kasnog 17. stoljeća također naglašava posebnu svetost Aja Sofije, koja molitvu u njoj čini "stotinu puta vrednijom" nego u bilo kojoj drugoj džamiji.¹⁵

Ove pjesme i neprekinuti život Aja Sofije kao džamije gotovo pola milenija svjedoče o uspjehu njene mitske povijesti, koja je izvorno bila dijelom napora Mehmeda II da legitimizira

očuvanje bizantske crkve kao glavne imperijalne džamije novog osmanske prijestolnice. Tekst kojeg je naručio sultan mnogo je bliži njenom bizantskom modelu iz devetog stoljeća nego ostalim verzijama u kojima su nove usmene tradicije izmišljene narodnom pobožnošću bile slobodno inkorporirane. Izvorni tekst napisan za Mehmeda II kojeg je na perzijski 1480. godine preveo Şemsüddin primarno je naglašavao trijumfalne aspekte Justinijanove božanski nadahnute crkve (sagrađena od spolija kojeg tributarni kraljevi sedam brežuljaka bijahu poslali kako bi obilježili carevu pobjedu nad paganskim pobunjenicima) da bi njime istaknuo sultanove vlastite političke ambicije. On potvrđuje koliko je blisko pretvaranje Aja Sofije u sultanovu džamiju bilo povezano sa njegovom imperijalnom politikom, koja je označila graduačiju ili stasavanje osmanske države iz jedne skromne kneževine u svjetsku imperiju. Različite verzije teksta koje su se proširile ubrzo nakon smrti Mehmeda II, u kasnim 1480-im i 1490-im, mijenjaju naglasak *sacarskih* u *svete* asocijacije zdanja kroz nove tradicije muslimanske narodne pobožnosti. Radikalno odstupajući od izvornog grčkog teksta, one izgradnju Aja Sofije pripisuju volji Konstantinove pobožne supruge Asafije, po kojoj je ova monumentalna građevina navodno nazvana, što je bio svojevrsni pokušaju podcjenjivanja njezine povezanosti s moćnim carem Justinijanom. Ove tekstove, koji su egzistirali uporedo sa verzijama koje razrađivale onaj koji je sastavljen za Mehmeda II, karakterizira jedan anti-imperijalni sentiment koji odražava narodnu ogorčenost onih koji su se protivili osvajačevom novom imperijalnom

imidžu znatno drugačijem od onog njegovih egalitarnijih predaka. Džamiji koju Mehmed II bijaše osmanizirao tako je bilo potrebno mnogo duže vremena da bude islamizirana.¹⁶

Promjene u arhitekturi i dekoraciji Aja Sofije

Simboličko prisvojenje Aja Sofije od strane nove dinastije i vjere kroz "izum tradicije" bilo je dopunjeno suptilnim promjenama u njenoj arhitekturi i dekoraciji tokom stoljeća. Prema narodnoj legendi, ovaj proces fizičke transformacije počeo je i prije nego što je crkva pretvorena u džamiju. Osmanski putopisac iz 17. stoljeća Evlija Čelebija tvrdi da je arhitekt po imenu Ali Nedždžar kojeg je Mehmed II poslao bizantskom caru da opravi Aja Sofiju (oštećenu u zemljotresu tri godine prije osvojenja grada) po svom povratku u Edirne obavijestio sultana: "Osigurao sam kupolu Aja Sofije, o care, sa četiri moćna podupirača. Oправка je ovisila o meni, a njeno osvojenje ovisi o tebi. Također sam postavio temelje za tvoj minaret, gdje sam uputio svoje molitve." Podupirač kojemu je arhitekta načinio i stepenice, navodno je služio kao temelj minareta kojeg je Mehmed II izgradio nakon što je grad bio osvojen. Tako je svaki detalj igrao ulogu unutar unaprijed predodređene sheme koja je konačno kulminirala u neizbježnom pretvaranju Aja Sofije u džamiju.¹⁷

Mehmed II je na postojeću crkvenu strukturu pridodao samo nekoliko snažnih znakova islama, nakon što je bila ispražnjena od svojih relikvija, križeva i ikona. Dodao je prva dva minareta, što je značilo da je zgrada sada carska džamija (samo

¹⁴ Bidlisi, *Tercüme*, fol. 80a; O istoj usporedbi koju pravi Celâlzâde, Lâtifi i Taşlıcalı Yahya Bey, vidi: Asaf Halet Çelebi, *Divan Şîrinde İstanbul* (İstanbul, 1953), str. 37, 39, 40-41.

¹⁵ Pjesma Džafera Čelebija je objavljena u: Agah Sırrı Levend, *Türk Edebiyatında Şehr-Engizler ve Şehr-Engizlerde İstanbul* (İstanbul, 1957), str. 76-78; Vidi: Süleyman Sa'adeddin Efendi

(poznat kao Müstakimzâde), *Tuhfet'ül-hattâin* (İstanbul, 1928), str. 78; a Nabijeva pjesma je objavljena u: Asaf Halet Çelebi, *Divan*, str. 65. Za druge hvalospjeve o Aja Sofiji, vidi: Ibid., str. 39, 41-42, 48-49, 65; Koçu, *İstanbul Ansiklopedisi*, 3, str. 1469-1471.

¹⁶ Asafija se spominje u anonimnoj verziji iz 1491. godine, *Légendes*, str. 24. O Yerasimosovom tumačenju anti-imperijalne

ideologije kojom su prožeti neki tekstovi, vidi: Ibid., str. 2-3, 123, 133-159, 247-249.

¹⁷ Evliya Çelebi, *Narratives of Travels in Europe, Asia and Africa in the Seventeenth Century*, prijev. J. von Hammer-Purgstall, (London, 1834), str. 57; citirano u Emerson and Van Nice, "Hagia Sophia and the First Minaret", str. 29-30.

Sl. 1: Aja Sofija i njena prva dva minareta sa palačom Topkapi s desna i Hipodromom s lijeva. (Izvor: Hartmann Schedel, *Liber Chronicarum*, 1493)

Sl. 1a: Mihrab i apsida sa školjkom u kojoj su ostali mozaici Djevice i Dijeteta Krista okruženih arhanđelima Gabrijelom i Mihaelom

osobe kraljevske osmanske krvi su mogle koristiti više od jednog minareta), skinuo zvona sa njenog zvonika, te križ sa vrha njene kupole. (Sl. 1). Iza džamije dao je sagraditi medresu za proučavanje muslimanske teologije. U unutrašnjost džamije dodao je mramorni minber i mihrab (još uvijek na izvornom mjestu) koji su morali biti postavljeni pod uglom, jer apsida crkve nije bila usklađena s pravcem Mekke. Prema tome, kao što bilježi putopisac iz devetnaestog stoljeća Edmondo de Amics, podmetači i trake tepiha morali su biti postavljeni “ukoso naspram linija građevine, te su stvarale naoko određeni nedostatak u perspektivi”.

Figuralni mozaici na nižim nivoima odmah su pregipsani, ali oni iznad ili izvan pogleda molitvenih kongregacija preživjeli su gotovo netaknuti do šesnaestog stoljeća. Nadopunjeni su sa nekoliko nenametljivih muslimanskih natpisa koji su pridonosili obznajivanju novog identiteta zgrade.¹⁸

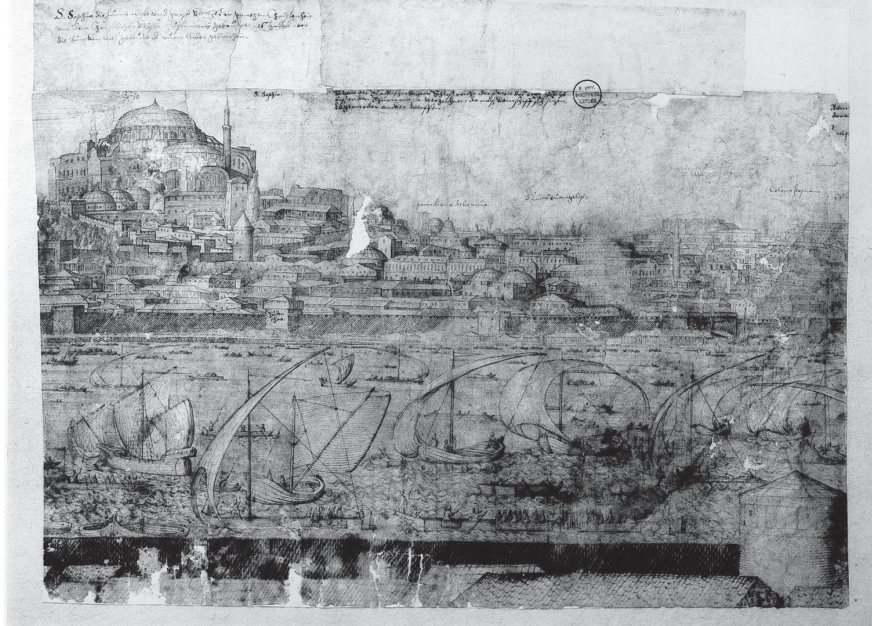
Unutar džamije Mehmed Osvajač je također postavio muslimanske

¹⁸ Edmondo de Amicis, *Constantinople*, 2 toma, (Philadelphia, 1896). O očuvanju mozaika, vidi: Cyril Mango, *Materials for the Study of the Mosaics of St. Sophia at Istanbul* (Washington, D.C., 1962). To da su neki mozaici bili prekriveni od strane Mehmeda II pokazuje izvješće Marina Sanutoa u kojem se spominje zemljotres iz 1509. godine kada su se slike ponovno pojavile ispod otpadnute žbuke. Citirano u: Ibid., 99, 118. Bidlisi bilježi da su neki mozaici u džamiji bili zamijenjeni muslimanskim natpisima, *Tercüme-i Hest Behişt*, fol. 79v-91r. Ovi rani natpisi se pripisuju Mehmed bin Hamdi bin Mehmed bin Hamzi (u. 909/1503-4), potomku Akşemseddina, poštovanog učitelja Mehmeda II, kojemu je dodijeljena profesura u medresi pored Aja Sofije; vidi: Müstakimzade, *Tuhfet*, str. 442.

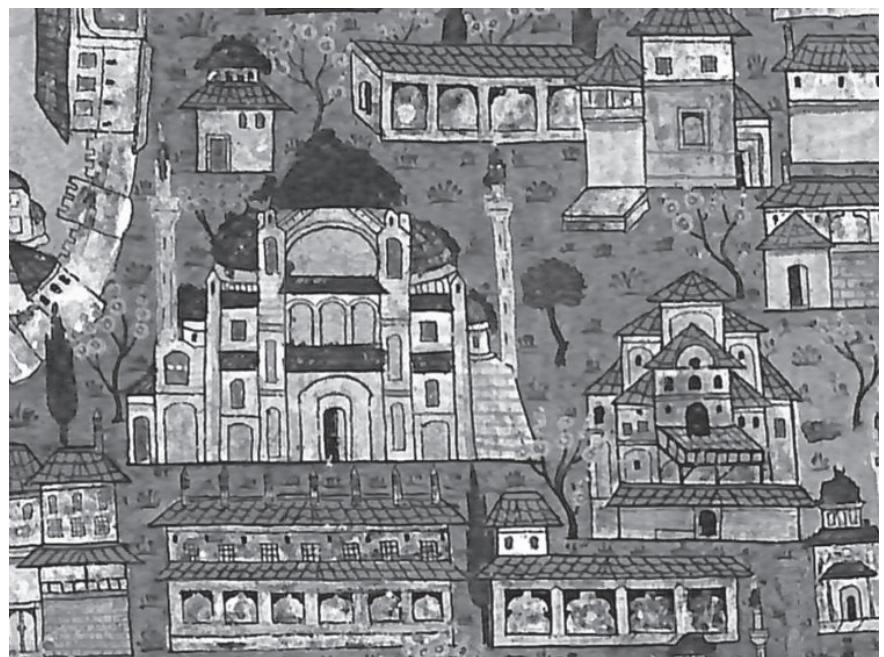
relikvije i uspomene na pobjedu, uključujući jedan od četiri molitvena tepiha Poslanika koji je visio s desne strane od mihraba, te njegove vlastite pobjedničke zastave koje su čuvale uspomenu na osvojenje Konstantinopolja. One su bile pričvršćene s obje strane minbera, gdje hatib svakog petka drži hutbu sa isukanim mačem u ruci što je značilo da je Aja Sofija džamija stečena u svetom ratnom pohodu. Džamija je sa osvojenjem Konstantinopolja također bila povezana posredstvom svog ogromnog vakufa. Mehmed II je za održavanje posvetio sav prihod od dućana i druge imovine koja je pripadala njegovom udjelu u savladanom gradu.¹⁹

Osvajački simboli su se nastavili gomilati u džamiji: 1526. godine Sulejman Veličanstveni je uvakufio dva ogromna brončana svijećnjaka koji su izuzeti iz Budimske katedrale kao trofej njegovog osvajanja Mađarskog kraljevstva. One još uvijek stoje uz mihrab, ispisane stihovima koji se odnose na pobjedu "svjetskog cara" Sulejmana, smrt mađarskog kralja i uništenje mađarskih crkava. Oni završavaju hronogramima "Neka svijeća vjere svijetli zauvijek" i "Neka svijeća svjetla islama bude vječna," oba daju rezultat datum 933. godinu (1526-1527).²⁰

Crkva koju bijaše sagradio Justinijan kako bi obilježio trijumf kršćanstva tako što su njenu strukturu inkorporirani mermerno kamenje i spolije sa poganskih spomenika, sada je predstavljala slavu islama kroz nove

Sl. 2: Melchior Lorch, Aja Sofija, oko 1559. (E. Oberhammer, *Konstantinopel unter Sultan Suleiman dem Grossen*, Minhen, 1902.)

Sl.3: Matrakçı Nasuhov detalj sa Aja Sofijom iz njegove mape Istanbula naslikane oko 1536. godine (Iz djela: H. G. Yurdaydin, *Beyân-ı Menâzil-i Sefer-i Irâkeyn-i Sultan Süleyman Han*, Ankara, 1976.)

¹⁹ Poslanikov molitveni tepih i zastave Mehmeda II se spominju u djelima: H.G. Samuelyan, *The Mosque of St. Sophia* (New York, 1890), 6; i De Amicisovom, *Constantinople*, 1, str. 259; Lubenau kaže da su zastave bile zelena i crna, *Beschreibung*, 1, str. 44; O ogromnom vakufu Aja Sofije, vidi vakufnamu Mehmeda II koja se citira u bilješki br. 5. Vakufnama Aja Sofije sačuvana je u: Atatürk Kültüphanesi Ms. Muallim Cevdet 0. 41, a drugi vakufski registar sastavljen 1490. godine se čuva u: Başbakanlık Arşivi, Maliyeden Müdevver 16.

²⁰ O svijećnjacima i natpisima na njima, vidi: Koçu, *İstanbul Ansiklopedisi*, 3, str. 1471; İbrahim Peçevî, *Tarih*, 2 toma, (İstanbul, 1864-1867), 1, str. 100.

pobjedničke ratne trofeje. Kroz cijelo šesnaesto stoljeće, kada se legitimitet osmanska dinastije još uvijek u velikoj mjeri temeljio na uspješnoj vojnoj ekspanziji kroz sveto ratovanje (*gaza*), Aja Sofija je i dalje bila značajan memorijalni spomenik koji je slavio trijumf islama pod okriljem pobjedničke osmanske dinastije. Njena arhitektura i mozaički ukrasi sačuvani su kao sjajne uspomene na pokorenu kršćansko-bizantsku prošlost, čije je sjećanje još uvijek bilo veoma živo i poticalo je nadu u buduće pobjede.

Više od jednog stoljeća je prošlo od ponovnog posvećenja Aja Sofije

kao džamije, kada je Selim II poduzeo prvu veliku obnovu ove građevine od 1572. – 1574. (sl. 2). Projekat obnove potaknuo je Mimar Ahmed, arhitekt koji je bio zadužen za održavanje Aja Sofije, kada je obavijestio sultana da je građevini potrebna opsežna obnova. Četiri fermana Selima II, od kojih su samo dva objavljena, dokumentuju sultanove napore da pojača ugroženi spomenik. Prva dva obavještavaju kadiju Istanbula u aprilu 1572. (zu-1-hidždže 979.) da se Mimar Ahmed žalio da su kuće, sobe, zahodi i kuhinje izgrađeni blizu ili su se naslanjale na zidove džamije,

što je potvrdilo inspeksijsko vijeće u kojemu su bili *naib* i džamijski imam. Kadiji se naređuje da se ove građevine sruše. Treći ferman iz aprila, 1573. godine (zu-1-hidždže, 980.) adresiran je vakufskom upravniku (*muteveliji*) Aja Sofije i kraljevskom arhitekti Mehmedu (Hassa mimari Üstad Mehmed). Izvješćuje da je administrator poslao sultanu pismo o potrebi popravljivanja ruševnih potporne zidove džamije i obnavljanja ciglom trošnih drvenih minareta koje su žurno dodane crkvi nakon osvajanja grada. Stoga se naređuje arhitektu Mehmedu da izgradi odgovarajuću bazu za novi minaret i da sanira potporna podnožja krajnje pažljivo.²¹

Četvrti ferman je izdat tri mjeseca kasnije u junu, 1573. godine (safer, 981.). On obavještava istanbulskog kadiju i vakufskog upravnika da je sultan pregledao građevinu sa vijećem eksperata, uključujući glavnog arhitektu Sinana, te da je zaključio da prostor od 35 lakata treba biti očišćen s desne i lijeve strane džamije, da prolaz od 3 lakta treba biti ostavljen oko medrese, da obližnje carsko skladište mora biti srušeno, da minaret kod gornje polukupole treba biti uklonjen i zamijenjen drugim minaretom sagrađenim na potpornom zidu ispred nje, da podupirači i vodovodni kanali trebaju biti sagrađeni u 35 lakata širokom otvorenom prostoru oko džamije, da mjesta kojima je potrebna popravka unutar i izvan džamije trebaju biti obnovljena i očišćena, da kamenje i

cigla od srušenih struktura koje su se naslanjale na džamiju trebaju biti iskorišteni u opravkama, i da olovo koje pokriva kupolu treba biti obnovljeno. Ferman također propisuje da neprekidne nizove zgrada sa sramotnim klozetima koji su iskoristili prostore između zidova ili su urezani u njih na načine koji prijete stabilnosti džamije, odmah treba ukloniti. Prema *fetvi* (pravnom mišljenju) dobivenoj od Šejhu-l-islama, čak i oni prijestupnici koji su prodavali kamenje i cigle uklonjene sa potpornih zidova kako bi izgradili vlastite kuće od drveta ili čerpiča, će dobiti nadoknadu štete. Međutim, zaključuje carski ferman, oni koji su se suprotstavili sultanovim zapovijedima kao tiraniji, tvrdeći da se Aja Sofija ne treba očuvati budući da su je sagrađili nemuslimani, zaslužuju da budu pogubljeni kao nevjernici.²² Ova posljednja stavka pokazuje da, usprkos uveliko uspješnim službenim naprima u islamizaciji građevine, njezina kršćanska uspomena nije bila u potpunosti izbrisana.

Kao što ovi fermanni sugeriraju, napori Selima II na konsolidaciji strukturne stabilnosti Aja Sofije jačanjem potpornih zidova i izgradnjom minareta na jednom od njih bili su golemi u razmjeru. Suvremeni povjesničar Selaniki napominje da više od tisućljeća stara zgrada nije bila sanirana još od vremena Mehmeda II. Bila je okružena kućama sa svih strana i

suočena s neposrednim urušavanjem, već se nagnuvši oko 1,5 lakta na jednu stranu. Kada su okolne strukture srušene, kroz susjedstvo je pobjegla armija kuna, štakora i slijepih miševa. Nakon što je pregledao zgradu sa svojim velikodostojnicima, sultan je naredio Sinanu da sagrađi snažne potporne zidove oko nje. Dajući arhitektu odoru časti, rekao je: "Želim obnoviti plemenitu džamiju kako bih je učinio vlastitim carskim spomenikom", što je bio jasan pokazatelj da je sultan želio staviti svoj vlastiti pečat na prestižnu građevinu.²³

Pečevi i Mustafa 'Âli, dvojica drugih suvremenih historičara, otkrivaju do sada neprimijećenu činjenicu da je Selim II također naredio Sinanu da uz par minareta koje je dao popraviti, sagrađi dva nova minareta, dvije medrese Selimiye i mauzolej u ograđenom prostoru koji je bio očišćen oko džamije.²⁴ Projekat koji je osmislio Selim II ostao je djelomično nedovršen kada je on umro godinu dana kasnije, 1574. godine. To da je mauzolej, čije je mjesto već bilo odabrano, izgrađen posmrtno, potvrđuje presavijeni crtež u tzv. Freshfield albumu, kojeg je načinio anonimni njemački umjetnik u decembru 1574. godine. Iza južnog pročelja Aja Sofije, na mjestu gdje je Sinan kasnije sagrađio mauzolej Selima II (dovršen 985/1577.), crtež prikazuje privremeni crveni šator nad lijesovima Selima II i njegovih pet sinova (Sl. 4).²⁵ Ovo je bilo u skladu s uobičajenom osmanskom

²¹ Prva dva neobjavljena fermanna se nalaze u Başbakanlık Arşivi, İstanbul, Mühimme Defteri 10, br. 291, i Mühimme Defteri 16, br. 375. Treći (Mühimme Defteri 21, br. 615) je objavljen u: Ahmed Refik, *On Altıncı Asırda İstanbul Hayatı*, no. 14 (İstanbul, 1935), str. 21; i dijelom preveden na engleski u: Emerson and Van Nice, "Hagia Sophia and the First Minaret", str. 33.

²² Başbakanlık Arşivi, İstanbul, Mühimme Defteri 22, br. 171: objavljen u: Refik, *On Altıncı...*, br. 18 (1935), str. 22-24., i dijelom preveden na engleski u: Emerson and Van Nice, "Hagia Sophia and the First Minaret", str. 33-34.

²³ Mustafa Selaniki, *Tarih* (İstanbul, 1864-1865), str. 120-121.

²⁴ Pečevi opisuje Selimovu obnovu u poglavlju naslovljenom "Izgradnja potpornih zidova i dva nova monumentalna

minareta na plemenitoj džamiji Aja Sofiji." On piše da je "godine 981. (1573-1574) sultan Selim Han izdao ukaz... kojim naređuje izgradnju velikih potpornika kao sigurnosnu mjeru za veliku kupolu plemenite džamije Aja Sofije, dva besprimjerna minareta, dvije uzvišene medrese i otmjeni mauzolej za njegov ukop. Ove građevine su završene za kratko vrijeme osim mauzoleja, koji je završen posthumno"; Pečevi, *Tarih*, 1, str. 501. Mustafa 'Âli kaže da nakon što su nekretnine uz džamiju kupljene, otvoren je prostor širine 40 lakata oko građevine okružen elegantnim zidom. "Potom je naređena izgradnja potpornih zidova koji su se podudarali sa kupolom Aja Sofije i dva minareta uz dva već postojeća monumentalna minareta. Određeno je lijepo mjesto za njegov ukop, te je uz staru medresu naređena

izgradnja dvije uzvišene medrese Selimiye. Ali, pošto njegov blagoslovljeni životni vijek nije bio dovoljan, Bog mu je omogućio da doživi tek početak gradnje tih dviju medresa dok je ostatak zacrtnih planova bio ostvaren"; Mustafa 'Âli Gelibolulu, *Kühül'abbâr*, İstanbul Üniversitesi, Ms. T.Y. 5959, fol. 459v.

²⁵ Prinčeve su bili zadavljeni po naredbi njihovog brata Murada III., ubrzo nakon njegova stupanja na prijestolje, prema dinastičkoj tradiciji uspostavljenoj s ciljem da se zaustave borbe za prevlast među prinčevima. O Freshfield albumu (Trinity College Library, Cambridge, Ms. 0.17.2), vidi: Freshfield, "Some Sketches Made in Constantinople in 1574", *Byzantinische Zeitschrift* 30 (1930), str. 519-522; Cyril Mango, "Constantinopolitana", *Jahrbuch des Deutschen Archäologischen Instituts* 80 (1965), str. 305-336.

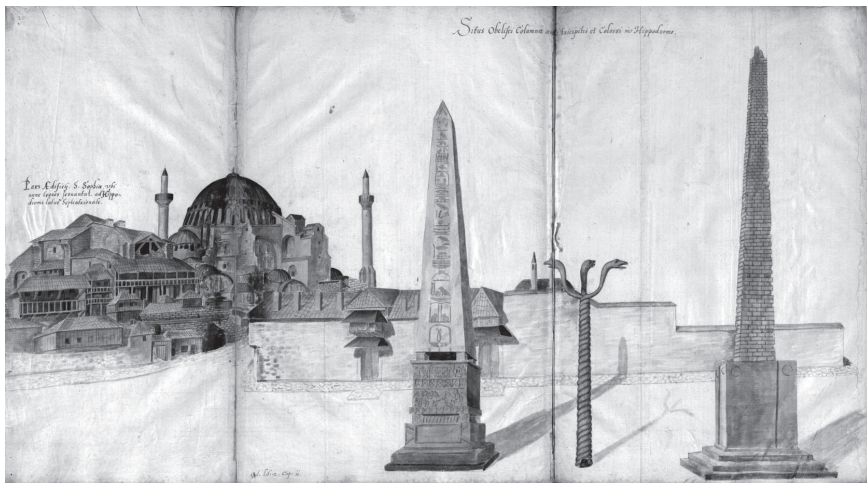
Sl. 4: Pokopni šator Selima II i njegovih pet sinova prinčeva, oko 1574. (Iz Freshfield albuma, Trinity College Library, Cambridge, Ms. 0.17.2, fol. 21)

Sl. 5: Hipodrom i Aja Sofija, oko 1574. (Iz Freshfield albuma, Trinity College Library, Cambridge, str. 45. Ms. 0.17.2)

praksom gradnje carskih grobnica tek nakon smrti svakog sultana. Minijatura u *Süleymannâmûz* biblioteke Chester Beatty pokazuje da je sličan carski šator privremeno bio podignut iza džamije Sulejmanije na mjestu na gdje je Sinan kasnije sagradio Sulejmanov potkupolni mauzolej.²⁶

I dok dvije medrese nazvane po Selimu II nisu nikada dovršene, dva minareta koje je on naručio, sagradio je, zajedno s njegovim projektiranim mauzolejem, njegov sin Murad III. To pokazuje drugi presavijeni crtež u Freshfield albumu, na kojem je prikazana Aja Sofija sa samo dva minareta iz 1754. godine (Sl. 5). Osmanski geograf iz kasnog šesnaestog stoljeća Mehmed Aşik potvrđuje da su dva minareta na svakom uglu kiblenskog zida Aja Sofije sagradili Mehmed II i Selim II (onaj koji je zamijenio drvenu konstrukciju Mehmeda II), a da su preostala dva identična minareta dodana od strane Murada III.²⁷

Selim II, koji je želio da Aja Sofija bude povezivana sa njegovom ličnošću, transformirao je njenu sliku zauvijek odlučivši da poveća broj

²⁶ Lokmân, *Süleymannâme*, 1579-1580, Chester Beatty Library, Ms. 413, fol. 115b.

²⁷ Ovaj izvor je jedina savremena informacija koju imamo o hronologiji izgradnje minareta: 'Aşik, Mehmed bin 'Osman bin Bâyezîd, *Menâzirü'l-'avâlim*, Österreichische Nationalbibliothek, Cod. Mxt. 314, fol. 262a-262b, Vienna. Ista informacija se ponavlja kod De Amicisa, *Constantinople*, 1, str. 225; "Jedan minaret je podigao Mehmed Osvajač, drugi Selim II, a dva ostala Murad III"; te kod W.R. Lethaby and H. Swainson, *Sancta Sophia, Constantinople: A Study of Byzantine Building* (London, 1894), str. 127. gdje se minaret od cigle na južnoistočnom uglu pripisuje Mehmedu II, onaj na sjeveroistočnom uglu Selimu II, a dva na zapadnim

uglovima Muradu III. Müstakîmzâde također pripisuje dva identična zapadna minareta Muradu III, ističući da je onaj naspram Bab-i Humayuna izgradio Selim II; Müstakîmzâde, *Tuhfet*, str. 516. Bez navođenja dokaza, Ayvansarayi zbunjuje tvrdeći da je minaret od cigle sagradio Mehmed II, onaj ispred Bab-i Humayuna Bajezid II, a dva ostala Selim II; Hafiz Hüseyin Ayvansarayi, *Hadikatü'l- cevâmi*, 2 toma (İstanbul, 1865), 1, str. 3-4. Emerson and Van Nice su ostali nejasni, oni navode da je jugoistočni minaret sagradio Mehmed II, sjeveroistočni ili Bajezid II ili Selim II, te "premda je podizanje jednog minareta iz zapadnog para počelo po naredbi Selima 1573., oba su zbog njegove iznenadne smrti 1547.

završena tokom vladavine njegovog sina Murada III"; "Hagia Sophia and the First Minaret", str. 31. Muradu III se pripisuje darivanje Aja Sofije iz 982 (1574-1575), vjerovatno nakon završetka projekta, dva kaligrafska panela napisana njegovom vlastitom rukom da budu obješena na obje strane mihraba, dvije antičke urne za abdest za koje se kaže da potječu iz Bergama, i četiri mramorne propovjedaonice izgrađene u blizini stupova koji podržavaju kupolu; vidi: Müstakîmzâde, *Tuhfet*, str. 516; Ayvansarayi, *Hadika*, 1, str. 4; De Amicis, *Constantinople*, 1, str. 259; Lethaby i Swainson, *Sancta Sophia*, str. 84-85; Lubenau je video urne ispunjene vodom iz nekog podzemnog izvora tokom 1587-1589. godine, *Beschreibung*, 1, str. 144.

Sl. 6: Aja Sofija, oko 1590. (Iz anonimnog albuma, Österreichische Nationalbibliothek, Cod. Vindob 8628 fol. 162r, Beč)

njenih minareta sa dva na četiri. Čini se da su četiri minareta oko kupole Aja Sofije planirana kako bi pojačala otvoreni natječaj sa džamijom Selimijom, sagrađenom za istog sultana u starom glavnom gradu Edirnama između 1568. i 1574. godine, što je bio vrhunac dijaloga između osmansko-islamske arhitekture i Aje Sofije kojeg bijaše pokrenuo ranije Mehmed II. Okružena sa četiri minareta, monumentalna kupola Selimije, koju je Sinan sagradio 1572.-1573. (upravo kad su izdani fermanni koji naređuju ponovnu obnovu Aja

Sofije), predstavljala je pokušaj da se nadmaši neviđena monumentalnost Justinijanove kupole.²⁸ Dvije medrese kod Aja Sofije, da su bile završene, mogle su još dublje voditi dijalog na daljinu sa džamijom Selimijom, uz koju su također bile dvije medresa.

Umjesto svoje džamije u Edirnama, upravo je Aja Sofija u glavnom gradu bila ta koju je Selim II odabrao kao mjesto svog mauzoleja, što je izbor koji objašnjava zašto je on želio ostaviti svoj lični pečat na potonjem monumentu. Nakon osvojenja Konstantinopolja, svi osmanski sultani

su bili pokopavani u tom gradu pored džamijskog kompleksa izgrađenog u njihovo ime. Da Selim II nije želio prekinuti poruku dinastičkog kontinuiteta koja je prenošena ovim pogrebnim džamijskim kompleksima koji su simbolički označavali brojne brežuljke Istanbula, pokazuje njegova odluka da bude ukopan u zidom ograđenom vrtu Aja Sofije na prvom brežuljku. Ovaj do sada neviđeni izbor promijenio je karakter Aja Sofije iz memorijalnog spomenika pobjede u sultansku pogrebnu džamiju (Sl.4, Sl.6 i Sl.7). Džamija Aja Sofija je diktirala novu sliku osmanskih carskih džamija sagrađenih nakon osvajanja Konstantinopolja, ali je zauzvrat i ona preoblikovana kako bi se uskladila s tim imidžom dodavanjem četiri minareta (privilegija rezervirana za sultanske džamije) i carskog mauzoleja u zidom ograđenom vrtu. Carski dekret Selima II., koji je naredio raščišćavanje širokog prostora oko monumenta, pokazuje pokušaj da se prilagodi Aja Sofija tadašnjem standardnom rasporedu osmanskih carskih kompleksa, koji svi redom zauzimaju ogromna otvorena područja, a koja se mogu smatrati mediteransko-islamskim savremenikom italijanskih renesansnih trgova.

Aja Sofija nije ostala dugo povezana samo sa Selimom II. Na kraju je ona poprimila jedan općenitiji dinastički karakter jer su tu bili pokopani i drugi sultani, svaki u svom potkupolnom mauzoleju. Sinanov učenik Davud sagradio je jedan takav za Murada III (u. 1595), iskoristivši ovo kao priliku da izvrši manje popravke na Aja Sofiji. Knjiga računa iz 1003-1005 (1594-1597) bilježi obnovu olova na kupolama, popravak soba medresa, depandansa, velikih vrata, toaletnih čvorova i vodovoda.²⁹ Potkupolnu grobnicu Mehmeda III (u. 1603.) sagradio je po nalogu njegovog sina

²⁸ O pokušaju da se kupolom Selimije nadmaši veličina kupole Aja Sofije i konkurentskom dijalogu između ova dva spomenika, vidi: Mustafa Sâ'i, *Tezkiretül-Bünyân* (İstanbul, 1897), str. 71-72; prijevod M. Sözen i S. Saatçi, *Mimar Sinan and Tezkiret-ül Bünyan*

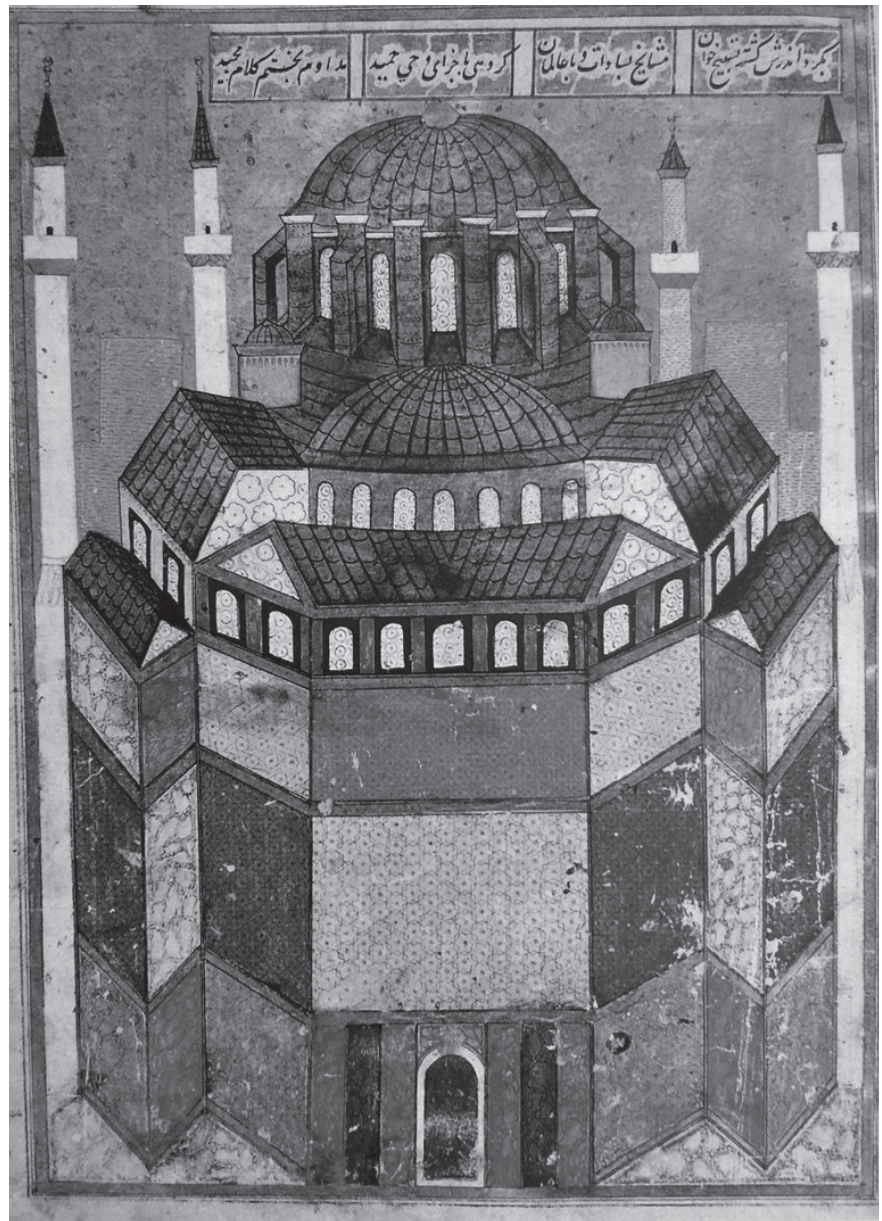
(İstanbul, 1989), str. 114-116. Jedine druge carske džamije sa četiri minareta su Üç Şerefeli džamija u Edirnama (1437-1447) i Sulejmanija u Istanbulu (1550-1557), u kojim one označavaju četiri ugla mramornog dvorišta, za razliku od Selimije i Aja Sofije gdje četiri

minareta okružuju potkupolno svetište.
²⁹ O grobnici Murada III i njegovih sinova izgrađenim uz njega, vidi: Müller-Wiener, *Bildlexikon*, str. 91-93; Öz, *İstanbul Camileri*, 1, str. 30; Popravka Aja Sofije je dokumentirana u Başbakanlık Arşivi Maliyeden Müdevver 4517 i 5315.

Ahmeda I arhitekta Dalgıç Ahmed Aga1017. (1608.).³⁰ Njenu izgradnju opet su pratili popravci na Aja Sofiji, ali ovaj put opsežniji koji su značajno transformirali proslavljenu ukrasnu oplatu džamije, koju su ranije osmanske pjesme tako dosljedno slavile. Ovo je bio važan korak u neprekidnoj islamizaciji građevine, projektu kojemu je trebalo nekoliko generacija da bude kompletiran.

Neobjavljeni dokument o popravku iz 1016.-1017. (1607-1609.), pokazuje da je obnova Ahmeda I uključivala zamjenu olovnih plahti koje pokrivaju kupolu, obnavljanje staklenih ploča i natpisa, dodavanje obloga od keramičkih pločica (kaşi), kao i dekoraterskih slika (nakkaşan) sultanove kraljevske tribine, minbera, mihraba, ograda oko tri galerije, kao i kupole i polu-kupole. Preostali unutarnji i vanjski zidovi bili su okrečeni, što je zahtijevalo pokrivanje cijele građevine drvenim skelama.³¹

Tada su se mnogi figuralni mozaici Aja Sofije, uključujući i Pantokratora na kupoli, za koje je Cyril Mango briljantno pokazao da su ostali vidljivi tijekom petnaestog i šesnaestog stoljeća, nestali pod bojom. U jednom nedavnom istraživanju džamije Hora, Robert Ousterhout je pokazalo da su i tamo figuralne freske i mozaici preživjeli dobro sve do šesnaestog stoljeća – Stephan Gerlach ih je vidio 1578. godine.³² Premda Mango ističe da su mnogi mozaici u Aja Sofije bili prekriveni bojom do 1672. godine, kada je Guillaume-Joseph Grelot napravio crtež interijera džamije, on ne govori tačno kada se ta promjena dogodila (Sl. 8).³³ On citira zanimljivo izvješće španjolskog svećenika Otavija Sapiencia iz 1610. godine, prema kojem je Ahmed I uklonio sliku Božju na

Sl. 7: Minijatura u čast obnove Aja Sofije od strane Selima II i njegov ukop 1581. (Seyyid Lokman, *Şahnâme-i Selim Hân*, *Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi*, A.3595, fol. 156r.)

kupoli, na žalost svih kršćana, kada je obnovljen njen olovni krov. Ovo su navodno potaknuli neki Židovi koji su sultanu ponudili veliku svotu novca za originalne olovne plahte, za koje se vjerovalo da sadrže značajan udio srebra i obećali zamjenu uklonjenih

plahti sa običnim olovom.³⁴ Čini se da ovo zapažanje potvrđuje i Hans Jacob Amman, koji je 1612. u središtu kupole vidio samo natpise,³⁵ te Louis Deshayes de Courmeinin (1621.), koji je primijetio da su mozaicima prekriveni dijelovi kupole okrečeni i

³⁰ O grobnici Mehmeda III i o bizantskoj krstionici pretvorenoj u grobnice Mustafa I i sultana Ibrahima, vidi: Müller-Wiener, *Bildlexikon*, str. 91, 93; Öz, *İstanbul Camileri*, 1, str. 30.

³¹ Başbakanlık Arşivi, Maliyeden Müdevver 6484.

³² Mango, *Materials*, vidi izvore citirane u appendix 2.: str. 117-140; Robert G. Ousterhout, *The Architecture of the*

Kariye Camii in Istanbul (Washington, D.C, 1987), str. 6.

³³ Mango piše da je lice Pantokratora na kupoli zatamnjeno nešto prije 1630. godine (vjerojatno prije 1560-1592), ali da se figura koja je nestala do 1672. mogla još uvijek vidjeti 1652, *Materials*, str. 99.

³⁴ Citirano u *Ibid.*, str. 89, 122. Spominjanje židova je izgleda tradicionalni topos. Emevijski halifa Jezid II, koji je

723. naredio uklanjanje ikona iz svih kršćanskih crkava unutar njegovog carstva, navodno je također bio pod utjecajem jednog židova. O stajalištu da su židovi bili odgovorni za razvoj ikonoklazma u islamu, vidi: A.A. Vasiliev, "The Iconoclastic Edict of the Caliph Yazid II, A.D. 721", *Dumbarton Oaks Papers* 9-10 (1956), str. 25-47.

³⁵ Citirano u: Mango, *Materials*, str. 89, 122.

Sl. 8: Unutrašnjost Aja Sofije, pogled istočno prema mihrabu 1672. godine. (Iz Guillaume-Joseph Grélot, *Relation nouvelle d'un voyage de Constantinople* Paris, 1680)

ispisani velikim arapskim slovima.³⁶ Međutim, drugi putnici koje navodi Mango prave zabunu po ovom pitanju, nastavljajući spominjati Pantokratoratom prve polovice sedamnaestog stoljeća,³⁷ što je bila proturječnost koja se vjerojatno može objasniti tendencijom putopisne literature da plagira starije tekstove, kako bi se pohvalili da su vidjeli sve čuda koja su prethodno opisana.

Pored dokumenta u kojem su zabilježeni popravci Ahmeda I iz 1607-9. godine, a koji potvrđuju obnovu olova na kupoli i oslikavanje cijelog spomenika, postoje drugi dokazi koji ukazuju na to da su Pantokrator i drugi mozaici nestali pod bojom. Poljski putnik Simeon, koji je prolazio Istanbulom za vrijeme vladavine Ahmeda I na njegovom hodočasničkom putu u Svetu Zemlju, detaljno opisuje slike

iz Kristova života, Djevice Marije, apostola, proroka i patrijarha, čiji su ostaci bili još uvijek vidljivi u Aja Sofiji. No, iako se popeo na kupolu, propustio je spomenuti Pantokratora, što je omaška koja ukazuje da do tada bijaše nestao. To potvrđuje jedna zanimljiva priča koju je Simeon prepričao da se desila 1609. godine, kada su radnici popravljali kupolu Aja Sofije po sultanovom naređenju:

Jedan od radnika koji je osjećao prirodnu nuždu da se olakša, previše lijeno da siđe, urinirao je u kantu kreča i miješajući to s gipsom počeo ga je koristiti. Ali Aja Sofija, koja nije mogla tolerirati to nepoštovanje, bacila je čovjeka s kantama u ruci dolje na pod pred očima svih. Oni koji su ovaj događaj vidjeli vlastitim očima bili su prestravljeni. Kada je sultan čuo ovaj događaj, iznenadio se i molio Allaha, naređujući da odsad niko ne smije pokazati takvu nepristojnost i bezobrazluk. Ako ko osjeti prirodnu nuždu, mora sići dolje i tako iskazati svetištu poštovanje. Iako nismo osobno bili svjedoci ovog događaja koji je sve zbunio, to smo čuli iz usta pouzdanih Armenaca, Grka i Turaka koji su tamo radili, a isto tako i od svećenika. Taj se događaj dogodio kao čudo onim nisu pokazivali poštovanje prema Božjim svecima koji su čast Trojstva i ponos kršćana.³⁸

Prekrivanje Pantokratora i drugih mozaika 1609. signalizira rastuću netoleranciju prema figuralnim likovima u kontekstu džamije.³⁹ Mustafa Safi, kraljevski imam Ahmeda I, u svojoj je povijesti opisao kako je sultan razbio mehanički sat u obliku orgulja s pokretnim figuricama ptica i osoba koje drže trube koje je engleska kraljica Elizabeta poslala kao poklon njegovom ocu Mehmedu III 1599. godine. Sultan je uništio ovaj objekt kojeg je Englez Thomas Dallam postavio u Bisernom ljetnikovcu, vrtnom paviljonu palače

³⁶ Citirano u Ibid. O Grélotovim crtežima Aja Sofije vidi: Guillaume-Joseph Grélot, *Relation nouvelle d'un voyage de Constantinople* (Paris, 1680).

³⁷ Mango, *Materials*, s. 123-125.

³⁸ Simeon se zaustavio u Istanbulu tri

puta (1608-1609, 1614-1615 i 1618-1619). Njegov putopis je Hrand D. Andreasyan preveo na turski jezik, *Polonyalı Simeon'un Seyahatnamesi* (1608-1619), (İstanbul, 1964), str. 5-6.

³⁹ O osmanskim stavovima prema figuralnim

likovima, vidi: Klaus Kreiser, "..."Dan die Türkchen leiden khain Menschen Pildnuss': Über die Praxis des 'Bilderverbots' bei den Osmanen", *Fifth International Congress of Turkish Art*, ur. G. Fehér (Budapest, 1978), str. 549-556.

Topkapi, jer njegovi "neobični oblici i čudna prikazivanja pogodna za paganske hramove nisu bili podnošljivi u mjestu molitve i palači hilafeta", što upućuje jedan mali mesdžid u okviru turskog ljetnikovca.⁴⁰

Ahmed I, koji se u suvremenim izvorima opisuje kao izuzetno pobožan, pokazao se obzirnijim prema usklađivanju sa protuikonografskom islamskom tradicijom nego što su to činili njegovi preci. Međutim, uz svu svoju revnost, čak se ni ovaj sultan nije mogao natjerati da zidove Aja Sofije ostavi potpuno ogoljenim. Izvan glavnog prostora za molitvu i izvan vidnog polja klanjača, figuralni mozaici su ostali netaknuti. Čitav mozaički program unutarnjeg nartekisa, uključujući lunetu nad carskim vratima, i svodove sjeverne i južne galerije još uvijek nisu bili prekriveni kada ih je švedski inženjer Cornelius Loos zabilježio u svojim crtežima tokom 1710-1711.⁴¹

Čini se da je Ahmed I figuralne mozaike Aja Sofije selektivno prebodio prema prihvatljivosti njihove ikonografije sa islamske tačke gledišta. Grelotovi i Loosovi crteži unutrašnjosti džamije (Sl. 8 i Sl. 9 a-dd) pokazuju da su jedini sačuvani mozaici u glavnom molitvenom prostoru bila prikazi četiri serafima na pendativima (sfernim trouglovima ispod kupole), te Djevice i Dijeteta u školjki apside iznad mihraba okruženi arhangelima

Gabrijelom i Mihaelom, te uokvirani figurama na velikom istočnom luku. Čovjek se pita nije li selektivno očuvanje tih mozaika bilo inspirisano primjerom poslanika Muhammeda koji je uklonio sve paganske idole i slike unutar Kabe, osim jedne oslikane predstave štovane Djevice s Kristom Djetetom koji joj sjedi u krilu. Ahmed I, koji je obnovio Kabu, vjerovatno je bio upoznat s ovom tradicijom.⁴² Dosljedna usporedba Aje Sofije s Kabom u osmanskim tekstovima (valjda zato što su obje građevine bili rijetki prestižni predislamski spomenici ponovno posvećeni kao glavna muslimanska svetišta uklanjanjem idola i figuralnih slika) čini ovu hipotezu vjerovatnom.

Domenico Hierosolimitano, židovski ljekar zaposlen u palači Topkapi od 1580. do 1592., napisao je 1611. godine da je preko mozaika Djevice u Aja Sofiji bio postavljen veo, tako da nije bio jasno vidljiv iz molitvenog prostora ispod, ali ga se moglo promatrati sa galerija iznad. Mozaik je ostao otkriven zbog velikog poštovanja koje je prema njemu iskazivano.⁴³ Posebna svetost Marije kao Kristove majke prepoznata je u nekoliko ajeta Kur'ana. Na samome mihrabu Aje Sofije, koji datira iz vremena vladavine Mehmeda II, ispisan je dio ajeta (3:37) koji sadrži pojam "mihrab", a koji je možda odabran zbog toga što ukazuje na Mariju kao

Kristovu majku, samu temu zastupljenu u mozaicima iznad.⁴⁴

Prikazi četiri serafima, arhandela i drugih svetih osoba možda su također bili sačuvani od strane Ahmeda I, jer su bili u skladu s porukom Kur'ana. Putopisac iz sredine sedamnaestog stoljeća Evlija Čelebija opisuje ih kao čudne prikaze "kerubina i drugih osoba", a serafime na pendativima identificira kao krilate anđele. Međutim, ikonografiju slike Pantokratora, koja predstavlja Krista kao Boga, bilo je teže opravdati s islamskog stanovišta. Iako je Tursun Beg mogao izbjeći taj problem nazivajući ga slikom impozantnog čovjeka, sa ranim sedamnaestim stoljećem to više nije bilo tolerirano. Nejasno je kad se po prvi put pojavio kur'anski natpis u središtu kupole koji je zamijenio Pantokratora. Ne pojavljuje se na crtežima Grelota i Loosa, gdje je središnji medaljon prazan s malim grčkim križem u sredini, što izmiče objašnjenju (Sl. 8 i Sl. 9a). Grelot opisuje rondelu 1672. godine kao "ružu, koja je naizgled bila ukrašena nekim mozaičkim likom ... ali Turci su je sada izbrisali, budući da izgleda samo bijelo." Ovo je u suprotnosti s izjavama Ammana (1612.) i Dasheyesa de Courmenina (1621.) koji spominju kur'anske natpise na kupoli. Budući da crteži Loosa bilježe sve ostale natpise, onaj na kupoli možda je dodan kasnije u osamnaestom stoljeću, kako Mango zaključuje.⁴⁵

⁴⁰ Mustafa ibn Ibrahim Safi, Zubdetu't-tevarih, Ms. T.K.S. Revan 1304, fol. 39r-39v. Za fotografije relevantnih stranica koje opisuju Ahmedovo uništavanje tog predmeta, vidi: Tülay Reyhanlı, İngiliz Gezginlerine Göre XVI. Yüzyılda İstanbul'da Hayat (1582-1599), (Ankara, 1983), str. 52, 143-146. O instaliranju orgulja, vidi: Thomas Dallam, "The Diary of Master Thomas, 1559-1600," u *Early Voyages and Travels in the Levant*, ur. J. T. Bent (London, 1893), str. 71-72, 76-80; i Stanley Mayes, *An Organ for the Sultan* (London, 1956). Da su raniji sultani tolerirali sat sa mehaničkim figuricama očito se vidi u Otto Kurz, *European Clocks and Watches in the New East*, (Leiden, 1975).

⁴¹ Mango, *Materials*, s. 24, 99; Kompletanu zbirku Loosovih crteža sačuvanih u Štokholmskom nacionalnom muzeju

objavio je Alfred Westholm, *Cornelius Loos: Teckningar fran en expedition till Främre Orienten, 1710-1711* (Stockholm, 1895).

⁴² A. J. Wensinck [J. Jomier], "Ka'ba," *Encyclopedia of Islam*, nov. izd. (Leiden, 1990), 4: 320. Azraqijevo izvješće o ovoj tradiciji se navodi u: K. A. C. Creswell, *Early Muslim Architecture* (New York, 1979), 1 (1. dio), 2-3. Također vidi: Azraqi (u. 858), *Der Akhbar Makkah*, u *Die Chroniken der Stadt Mekka*, ur. F. Wustenfeld (Leipzig, 1858), str. 111-113.

⁴³ Citirano u Mango, *Materials*, str. 88-89, 121. Slika Djevice za koju Hierosolimitano kaže da je bila u sredini kupole, mora da je ona na polukupoli iznad apside mihraba.

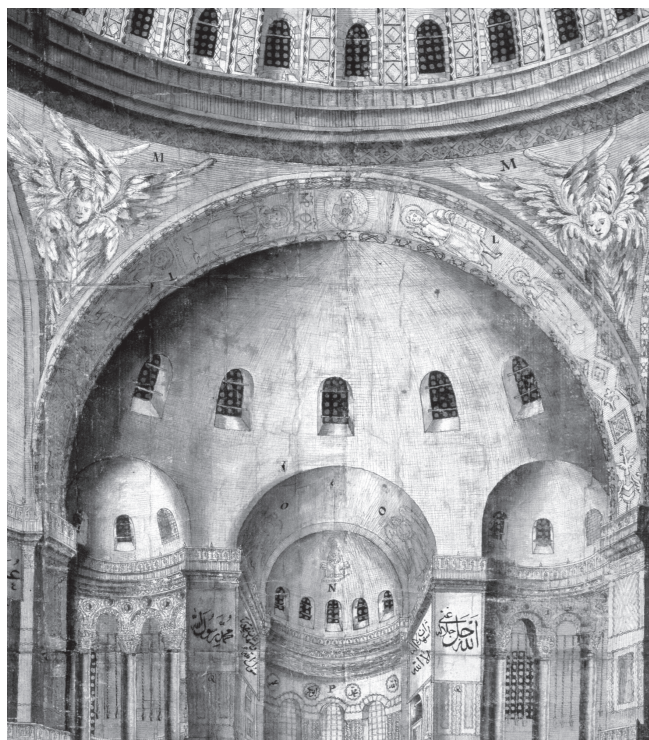
⁴⁴ "I Gospodar njezin primi je lijepo i učini da uzraste lijepo, i da se o njoj brine Zekerija. Kad god bi joj Zekerija

u hram ušao, kod nje bi hrane našao. "Odakle ti ovo, o Merjema?" – on bi upitao, a ona bi odgovorila: "Od Allaha, Allah onoga koga hoće opskrbljuje bez muke." (*Kur'an s prevodom*, 3:37., prijevod Besim Korkut, Medina, 1412/1992). Korištenje ovog ajeta na mihrabima nije bilo uobičajeno u osmanskim džamijama prije osvojenja Konstantinopolja, ali je kasnije postao standardni mihrabski natpis.

⁴⁵ Evliya, *Seyahatnâme*, 1, s. 127. Izvore o kupoli citira Mango, koji zaključuje da je natpis na rondeli vjerovatno dodan kasnije u 18. stoljeću; *Materials*, str. 89-90. Nije jasno da li je Pantokrator pod kaligrafskom rondelom uništen. Definitivan odgovor može se dobiti jedino dubinskim zvučnim mjerenjima, vidi: *Ibid.*, str. 90-91.

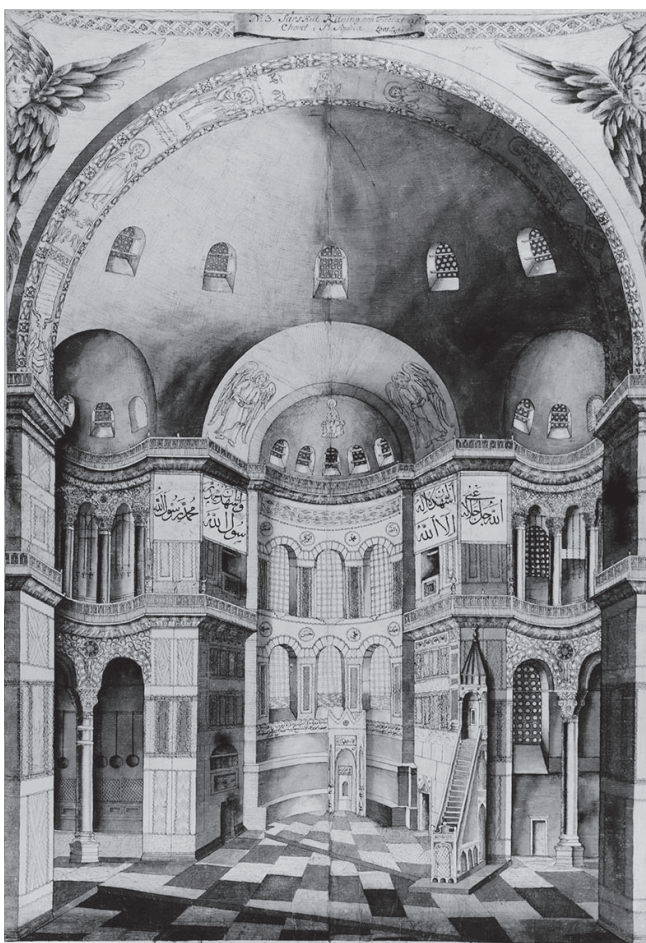
Sl. 9a.

Sl. 9aa.

Sl. 9b.

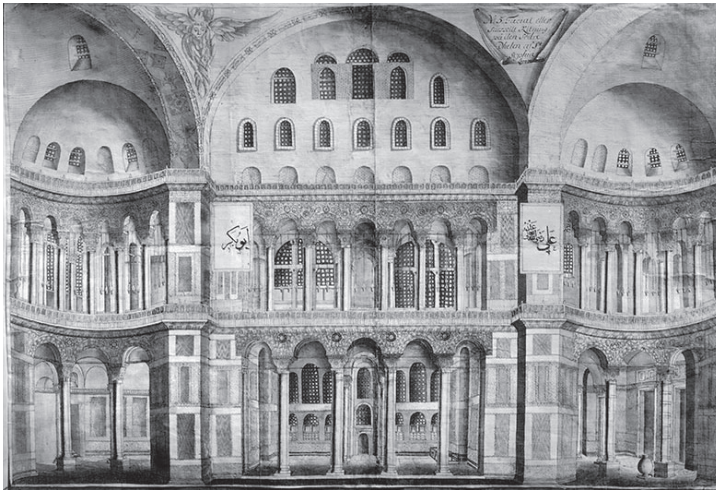
Sl. 9c.

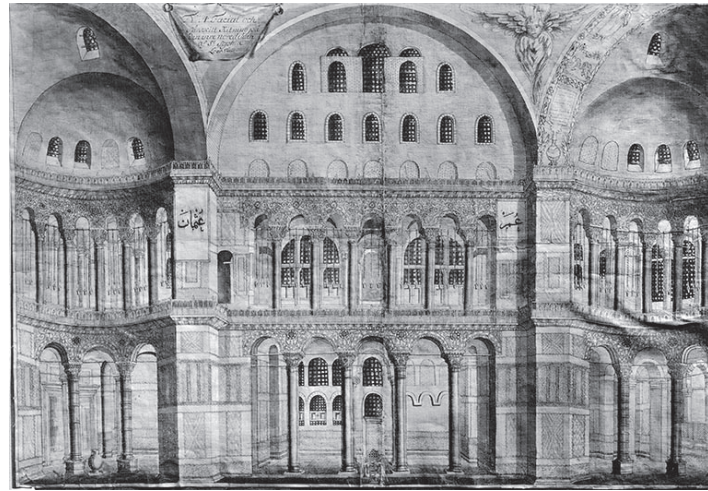
Natpis na kupoli koji se vidi danas obnovio je sredinom devedesetog stoljeća kaligraf Kazasker Izzet Efendi. On citira Ajet o Svjetlosti

(24:35) koji Allaha spominje kao Svjetlost Nebesa i Zemlje, što je jedna prikladna zamjena za sliku Pantokratora, sa kaligrafskim prikazom

neantropomornog Boga, kako vjeruju muslimani. Kur'anski odlomak je ojačan zrakama zlatnih mozaika koji proizlaze iz središnjeg diska i oreolom

Sl. 9d.

Sl. 9dd.

svjetlosti koja se izliva iz sporednih prozora koji čine da kolosalna kupola izgleda kao da bestežinski visi s neba. Štaviše, Ajet o Svjetlosti odziva se natpisu na grčkom jeziku: “Mir s vama; ja sam svjetlo svijeta”, koji je ostao vidljiv do sredine osamnaestog stoljeća na mozaičnoj ploči lunete iznad carskih vrata, a koja predstavlja ustoličenog Krista, upravo iznad vrata s kojih se kupola vidi prilikom ulaska u svetište. Ovo sugerira da je odabir natpisa bio vođen razumijevanjem ikonografije mozaika koje su zamjenjivali ili upotpunjavali.⁴⁶

Loosovi crteži pokazuju da je epigrafski program džamije iz sedamnaestog stoljeća bio koncentriran na stubovima koji podržavaju kupolu i oko područja mihraba (Sl. 9 a-dd). Dva stuba uz bok apside mihraba imala su pravougaone ploče s natpisima sunnitskog iskaza vjere (šehadet), koji se također ponavljao na samom mihrabu. Osam malih rondevla sa imenima Allaha, Muhammeda, Ebu Bekra, Omera, Osmana, Alije,

Hasana i Husejna (ista su imena ponovljena na stubovima kupole) obilježavale susandrele ili rollice lučnih prozora iznad mihraba kao jedna vrsta neikonografskog muslimanskog nadomjestka za mozaičke slike apostola i crkvenih otaca koji su nekada ukrašavali crkvu. Vjerojatno porijeklom iz vremena vladavine Mehmeda II, dugački natpisni okvir koji je sa strana obavijao mihrab citirao je Ajet Prijestolja (2: 255) u kojem se slave i apsolutni Božji suverenitet, čije je prijestolje obuhvaćalo i Nebesa i Zemlju.⁴⁷ Ovaj relativno jednostavni program natpisa, namjerno sveden na minimum, bio je dovoljan da prenese ortodokсни islamski identitet džamije u kojoj su još uvijek vidljivi selektivno očuvani figuradni mozaici bili vidljivi da bi podsjetili muslimansku zajednicu na dugi život Aja Sofije, koji je bio svjedok napretka religije od paganstva do monoteizma, proces koji je bio napokon zapečaćen porukom poslanika Muhameda, koja je kompletirala revelaciju kršćanstva.

Obnova Aja Sofije od strane Ahmeda I početkom sedamnaestog stoljeća odražava novi etos i ideološku orijentaciju koju karakterizira sve veći naglasak na jednom dogmatičnijem tumačenju sunitskog islama. Državna potpora vjerskoj ortodoksiji sve više je počela igrati središnju ulogu u legitimizaciji vladavine sultana od kraja šesnaestog stoljeća pa nadalje, a nakon što se teritorijalno širenje Osmanskog carstva usporilo. U ranim godinama vladavine Ahmeda I došlo je do gubitka teritorija od Safavida na istočnom frontu i gubitka poštovanja na zapadu potpisivanjem Žitvanskog sporazuma (1606.) s austrijskim carem, u kojem je sultan službeno napustio tvrdnje o superiornosti i zahtjeve za dankom. U tom kontekstu, kada je osmanska država također bila izložena stalnim kritikama zbog njezinog neuspjeha u održavanju domaćeg zakona i reda, suočavajući se s katastrofalnim dželalijским pobunama, sinkretizam osvajačkih *gazija* zamijenjen je strožijim tumačenjem islama.

⁴⁶ “Allah je izvor svjetlosti nebesa i Zemlje! Primjer svjetlosti Njegove je udubina u zidu u kojoj je svjetiljka, svjetiljka je u kandilju, a kandilj je kao zvijezda blistava koja se užije blagoslovljenim drvetom maslinovim, i istočnim i zapadnim, čije ulje gotovo da sija kad ga vatra ne dotakne; sama svjetlost nad svjetlošću! Allah vodi ka svjetlosti Svojoj onoga koga On hoće. Allah navodi primjere ljudima, Allah sve dobro zna.” *Kur'an s prevodom*, 24:35., prijevod Besim Korkut. Primamljivo je tumačenje Boga kao “Poznavatelja svega” kao svojevrstne aluzije

na posvećenost zgrade Svetoj Mudrosti (Krist kao Aja Sofija). Zanimljivu opservaciju, kako su rondevla sa iluzionističkim prikazima Krista u središtima kupola bizantskih crkvi dizajnirane prema položaju idealnog posmatrača na pragu vrata idući od nartekusa u potkupolno svetište, napravio je John Shearman u jednom svom predavanju u CASVA, u Washington, DC-u, u jesen 1988. Početak natpisa koji je zamijenio Pantokratora na kupoli Aja Sofije također je poravnat prema položaju promatrača u istom navedenom položaju.

⁴⁷ Allah je – nema boga osim Njega – Živi i Vječni! Ne obuzima Ga ni drijemež ni san! Njegovo je ono što je na nebesima i ono što je na Zemlji! Ko se može pred Njim zauzimati za nekoga bez dopuštenja Njegova?! On zna šta je bilo i prije njih i šta će biti poslije njih, a od onoga što On zna – drugi znaju samo onoliko koliko On želi. Moć Njegova obuhvaća i nebesa i Zemlju i Njemu ne dojadi održavanje njihovo; On je Svevišnji, Veličanstveni! *Kur'an s prevodom*, 2: 255., prijevod Besim Korkut.

Sl. 10: Unutrašnjost Aja Sofije sa pogledom prema mihrabu 1849. godine nakon obnove od strane braće Fossati (Iz G. Fossati, *Aya Sofya*, London, 1852., panel 3)

U osamnaestom i devetnaestom stoljeću, kako su se sultani počeli službeno predstavljati kao halife tvrdeći da imaju vjersku vlast nad muslimanskim stanovništvom koje je potpalo pod kršćansku dominaciju, Aja Sofija je redefinirana kao simbolično sjedište Osmanskog hilafeta. Među novim mitovima stvorenim u to vrijeme (koji pokazuju da se mitska povijest Aja Sofije nastavila razvijati) bila je

navodna ceremonija tokom koje je abasidski halifa el-Mutavekkil, zarobljen nakon poraza Mameluka u Egiptu 1517. godine, prenio Svetim ogrtač poslanika Muhammeda na Selima I unutar džamije. Mit o simboličkom prenosu vrhovnog islamskog hilafeta na osmansko sultanstvo u Aja Sofiji, za kojeg nije bilo historijskog opravdanja, počeo se širiti krajem osamnaestog stoljeća kako bi se

⁴⁸ D. Sourdel, "Khalifa," *Encyclopedia of Islam*, 2. izd., 4, str. 944-947. O ceremoniji prijenosa hilafeta u Aja Sofiji, vidi: Koçu, *İstanbul Ansiklopedisi*, 3, str. 1471. Ova ceremonija se ne

spominje u savremenih tekstovima: Ahmet Uğur, *The Reign of Selim I in the Light of Selimname Literature* (Berlin, 1985).

⁴⁹ Flachata citira Mango, *Materials*, str.

Sl. 11:
Memorijalna medalja Aja Sofije kojom je obilježena njena obnova od strane sultana Abdulmedžida

legitimizirala vladavina sultana putem zaviještanja pan-islamskog hilafeta.⁴⁸

Upravo su u ovom novom kontekstu figurativni mozaici, koji su još uvijek bili vidljivi na Loosovim crtežima iz 1710. do 1711. godine, su bili u potpunosti prekriveni. Francuski industrijalac Jean-Claud Flach, koji je boravio u Istanbulu između 1740. i 1755. godine, napisao je da je sve osim serafima na pendativima nedavno prekrečeno. To se vjerojatno dogodilo u vrijeme vladavine Mahmuda I (1730-1754) koji je temeljito obnovio Aja Sofiju i dodao nekoliko novih dodataka, poput biblioteke, fontane, imareta i škole za djecu.⁴⁹ Mozaici su ostali pod malterom dok ih nisu otkrila braća Gaspare i Giuseppe Fossati, kojima je Abdulmedžid I povjerio da izvrše glavnu obnovu Aja Sofije između 1847. i 1849. To je bio drugi veliki građevinski popravak zgrade 274 godine nakon onog kojeg je uradio Sinan. Švicarski su arhitekti učvrstili kupolu i svodove, povećali jugoistočni minaret od cigle kako bi se podudarao sa ostala tri, popravili nakrivljene stubove, očistili i ponovno prekrili mozaike, oslikavajući i unutrašnjost i prugastu vanjštinu.⁵⁰

Abdulmedžid, čija je vladavina započela proglašenjem tanzimata, najvažnijom prekretnicom u westernizaciji osmanske države i kulture, potaknuo je otkrivanje mozaika radipopravke i kritizirao svoje prethodnike zbog prekrivanja ovih lijepih ukrasa. Iskoristio je hadž da pošalje

¹⁰⁰ O obnovama za vrijeme Ahmeda III, Mahmuda I i kasnijih sultana, vidi: Müller-Wiener, *Bildlexikon*, str. 93-94.

⁵⁰ Mango, *Materials*, str. 11-16.

⁵¹ *Ibid.*, str. 12-14, 135.

najfanatičnije imame džamije u Meku, prije nego što je poduzeo restauraciju.⁵¹ Navodi se da je zahtijevao da popravljeni mozaici budu pokriveni na način koji će omogućiti da budu ponovo otkriveni kada se za to ukaže pogodan trenutak u nekom religiozno tolerantnijem vremenu. Nakon što je vidio otkrivene mozaike, navodi se da je kazao: "Lijepi su. Upoznajte se s njima iako ih naša vjera zabranjuje. Sakrijte ih dobro, ali ih nemojte uništiti, jer ko zna šta se može dogoditi!"⁵² Premda je Abdulmedžid želio da figuralni mozaici jugozapadnog predvorja i carskih vrata ostanu vidljivi budući da su bili izvan molitvene dvorane, na kraju su i oni morali biti prekriveni pod pritiskom onih s konzervativnijim stavovima.⁵³ Pošteđeni su samo serafimina pendativima, ali njihova su lica sada bila zamijenjena zvjezdanim medaljonima.

Ranija tolerancija figuralnih slika – sve dok je ostajala iznad ili izvan pogleda kongregacije okrenute ka mihrabu – sada je u potpunosti odbačena jednim dogmatskim stavom čiji korijeni sežu u rano sedamnaesto stoljeće. Upravo je tokom Fosstatijevih popravaka napravljeno osam kolosalnih kaligrafskih rondela promjera gotovo 8 metara, koje i danas tako neosjećajno dominiraju džamijskom unutrašnjosti, kao da snagu islama proklamiraju snažnije. Izrađene rukom kaligrafa Kazasker Mustafa Izzet Efendije, ove velike kružne ploče s natpisima Allaha, Muhameda, prve četvorice sunitskih halifa, te Hasana i Husejna zamijenile su manje pravougaone panele iz sedamnaestog stoljeća sa

Sl. 12: Crno-bijela fotografija Aja Sofije iz 19. stoljeća

istim natpisima, a koja su bila uspješno usklađena s proporcijama džamije (Sl. 9 a-dd i Sl. 10).⁵⁴ Izzet efendi je također obnovio natpis kupole, te vjerovatno i druge, bez značajnijeg preobražavanja njihovog ranijeg programa. Nakon obnove od strane braće Fosstatijevih, drevna bazilika je postala potpora neikonografskom islamskom znakovlju koje je činilo novu ukrasnu

površinu. Putnik s kraja devetnaestog stoljeća Edmondo de Amicis je primijetio da se džamija raširila površinom Justinijanove bazilike i "visila na njezinim zidovima".⁵⁵

Za ceremoniju inauguracije 13. srpnja 1849. Abdulmedžid je dao izraditi jednu memorijalnu medalju i predstaviti je u Parizu, sa njegovom *tugrom* (potpisom) na jednoj

⁵² Ibid., str. 140.

⁵³ Ibid., str. 14.

⁵⁴ O velikim rondelama, vidi: Mango, *Materials*, str. 90-91. Izzet Efendija ih je prvo izradio u manjim dimenzijama, a potom povećao uz pomoć svojih studenata koristeći kvadratnu mrežu. Sedat

Kumbaracılar, "Ayasofyanın Levhaları," *Hayat Tarih Mecmuası* 1 (1970), str. 74-77. Uklonjeni pravougaoni ispisani paneli se pripisuju kaligrafu iz sredine sedamnaestog stoljeća Teknecizade Ibrahim Efendiji. Vidi: Müstakimzade, *Tuhfet'ül-battatın* (İstanbul, 1928), str.

48; Ayvansarayı, *Hadika*, str. 4. Koçu, *İstanbul Ansiklopedisi*, 3, str. 1451. O predaji da su napravljene za Murada IV od strane kaligrafa Biçakcizade Mustafa Çelebija i Teknecizade Ibrahima, vidi: Muller-Wiener, *Bildlexikon*, str. 93.

⁵⁵ De Amicis, *Constantinople*, 1, str. 258.

Sl. 13: Izvanjski pogled na Aja Sofiju sa jugozapada (Iz: Grelot, *Relation nouvelle*)

Sl. 14: Pogled na Aja Sofiju iz zraka sa palačom Topkapı u pozadini

strani, i slikom džamije na drugoj, uz natpis: "Datum obnove Aja Sofije 1849/1265." (Sl. 11). Zajedno sa dvadeset i pet obojenih litografija koje su braća Fossati objavila kao album, europska medalja je Aja Sofiju dovela u središte međunarodne i znanstvene pažnje, što je na koncu dovelo do otkrića mozaika od strane Thomasa Whittemora 1931. i Ataturkove

sekularizacije džamije pretvarajući je u muzej 1934. godine.⁵⁶

Prisvojenje Aja Sofije kao imperijalnog i religijskog simbol od strane osmanskih sultana uključivalo je svijest o njenom nekadašnjem značaju, kao i zajednički jezik arhitektonskih oblika koji nadilaze puku *prise de possession* kršćanskog svetog prostora od strane muslimanskih osvajača (Sl. 12,

Sl. 13, Sl. 14). Njegova adaptivna ponovna upotreba upečatljiv je primjer kulturnog sučeljavanja u pograničnom području gdje su osvajači odlučili definirati svoj identitet u smislu osvojenog, istovremeno zadržavajući značaj svoje vlastite prošlosti. Osmanlije su naslijedili i jedinstvenu građevinu i književni tekst koji objašnjava njenu prošlost. Oni su ovo dvoje suptilno pretvorili zajednički u sastavni dio vlastitog kolektivnog pamćenja. Aja Sofija je bila, dakle, pravi *lieu de memoire* u kojem sekristalizirao širok izbor sjećanja (kršćansko-bizantskih i islamsko-osmanskih), prelazeći s generacije na generaciju, i neprekidno bivajući reinterpetiran u skladu s promjenom konteksta.⁵⁷

Iako je imala izvanredan kapacitet za kondenziranje sjećanja, Aja Sofija nije bila otvoreni označitelj na koji se bilo šta označeno moglo proizvoljno vezati promjenom publike. Njena značenja koja se vrte oko dvostrukih tema univerzalnog carstva i religije ostala su iznenađujuće postojana prije i nakon osvojenja Konstantinopolja. S obzirom na prateću ulogu države i religije u bizantskom i osmanskom carstvu, koja su dijelila univerzalističke ambicije, kolosalni dominirani prostor Aja Sofije, zamišljen kao mikrokozmička slika univerzuma, uvijek je bio značajan kao monumentalni izraz svete i kraljevske moći. Imperijalne i vjerske asocijacije koje je džamija Aja Sofija stekla tokom više od 481 godine osmanske vladavine morale su biti neutralizirane pod sekularnom Turskom Republikom ubrzo nakon ukidanja sultanata i hilafeta. Džamija bijaše postala previše usko povezana s legitimitetom osmanske prošlosti s kojom je nova vlada odlučila raskinuti svoje veze. Kao nacionalni muzej, Aja Sofija je ponovno dokazala svoju izuzetnu fleksibilnost u prilagođavanju novom kontekstu, fleksibilnost koja je kroz vijekove osiguravala njen kontinuirani život.

⁵⁶ O medalji vidi: Mango, *Materials*, str. 16. Album je objavljen kao: G. Fossati, *Aya Sofya, Constantinople, as Recently Restored by Order of H. M. the*

Sultan Abdul-Medjid (London, 1852.).

⁵⁷ Koncept *lieu de memoire* (mjesto sjećanja) je razvio Pierre Nora, "Between Memory and History: Les Lieux de Memoire,"

Representations (posebno izdanje o sjećanju i kontra-sjećanju) 26., (1989), str. 7-25. Također, vidi: Maurice Halbwachs, *The Collective Memory* (New York, 1980).